

Upp ur glömskan

Antikvarisk inventering av kyrkornas
boksamlingar i Linköpings stift 2018–2021

Slutrapport

Martin Kjellgren

Omslag: Tryckt anfang, inklistrad i handskriven skolsångbok från
1600-talet (Klockrike kyrka). Foto: Martin Kjellgren
Grafisk form och produktion: Fras och form
Utgiven av Linköpings stift

Förord

Böckers öden speglar människors öden, så också kyrkornas böcker. I snart sagt varje äldre svensk kyrkobyggnad finns volymer där bandens dekor, boksidornas texter och spåren av bruk bär vittne om människors tillbedjan genom seklen, om deras kunskap om världen, om deras mödor och förhoppningar, och om de lagar och förordningar de levde under.

Länge har de kyrkliga boksamlingarnas öde varit att sjunka in i glömskan på kyrkornas tornvindar. Samtidigt som böckerna sakta men säkert bryts ner av tidens tand har dock en ny medvetenhet börjat vakna till liv. Idag finns en gryende insikt om att kyrkornas böcker inte enbart är kasserade bruksföremål, utan att de utgör ett viktigt kulturarv, med lager på lager av betydelsebärande materia av såväl kulturellt som vetenskapligt värde.

Sedan 2017, då en förfrågan kom om jag kunde tänka mig att göra en kyrkoantikvarisk inventering på uppdrag av Linköpings stift, har kyrkornas böcker även blivit en del av mitt eget öde. Det har varit ett uppdrag som inte liknat något annat jag gjort under mina år inom akademien och biblioteksvärlden. Det har inbegripit hårt fältarbete under tidspress, tidvis i krävande miljöer, av datainsamling, systematisering, analys och sammanställning. Kropp och tanke har ständigt samverkat, och även om jobbet ibland har varit påfrestande, så har det aldrig varit tråkigt.

Denna rapport sätter punkt för inventeringarna i Linköpings stift, men förhoppningsvis har arbetet med det bokliga kulturarvets bevarande och tillgängliggörande bara börjat. I och med publiceringen finns åtminstone en första ingång för vidare forskning och kunskapsutveckling om de bortglömda boksamlingarna i stiftets kyrkor.

Jag ansvarar ensam för rapportens svagheter. Betydligt fler personer har bidragit till dess eventuella förtjänster. Ett stort tack riktas till Gunnar Nordanskog: i egenskap av stiftsantikvarie var det Gunnar som slutgiltigt såg till att lyfta in mig i projektet. Med fast hand vägledde han mig i det svårnavigerade kyrkoantikvariska landskapet, där verkligheten endast med möda låter sig formas efter riktlinjer byggda på höga ideal om bevarande och tillgängliggörande. Kollegorna Niclas Fredriksson och Eva Nyström Tagesson har varit strålande bollplank under arbetets gång, och ska också ha en del av äran.

Genom sina inventeringar i Skara och Strängnäs har Fanny Stenback gjort en pionjärsats för kyrkornas böcker och lagt en grund som jag kunnat bygga vidare på i mitt eget arbete. Stort tack för detta, och för att jag inte behövde uppfinna hjulet ännu en gång.

Jonas Nordin och bokhistoriska seminariet vid Lunds universitet tackas för möjligheten att på ett tidigt stadium presentera bokinventeringarnas resultat för ett akademiskt auditorium. De synpunkter och kritiska inpass som framfördes av seminariet har i hög grad inspirerat och underlättat arbetet med denna rapport. Per Stobaeus vid Lunds universitetsbibliotek har varit en återkommande livlina vid tolkningen av särskilt kryptiska bokanteckningar. Tack riktas även till Stina Brodin vid stiftsbiblioteket i Linköping, samt till Elin Andersson vid Roggebiblioteket och domkyrkobiblioteket i Strängnäs, som båda har läst och lämnat synpunkter på delar av det ofärdiga manuskriptet. Mattias Lundbergs ousinliga musikhistoriska kunskaper har räddat mig från flera förhastade slutsatser och misstag rörande reformationstidens psalm- och sångböcker. Slutligen har otaliga anställda och ideella ute i församlingarna rätteligen förtjänat ett innerligt tack för all hjälp under arbetet, men dessvärre räcker inte utrymmet till att ge alla ett individuellt omnämnande. Alltså: stort tack! Utan er hade arbetet aldrig kunnat genomföras.

Linköping, 14 december 2022

Innehåll

	Förord	3
1	Inledning	5
2	Förutsättningar	6
3	Inventeringarnas övergripande resultat	9
4	Bestånden	11
5	Särskilda volymer och samlingar	52
6	Inför framtiden – bevarande och tillgängliggörande	63
	Appendix: spår av kyrklig praxis i liturgiska handböcker	67
	Referenser	72

Inledning

Hösten 2017 inleddes de första provinventeringarna i en genomlysning av kyrkornas boksamlingar i Linköpings stift, finansierad genom den kyrkoantikvariska ersättningen (KAE). Linköping blev därmed den tredje stiftsorganisationen som efter Skara och Strängnäs låtit genomföra en sådan övergripande inventering av antikvariska böcker i sina kyrkor.

När den första fasen i projektet avslutades i december 2019 hade arbetet löpt under sammanlagt två år, effektiv tid, varvid samtliga kyrkor i stiftet som på förhand bedömts kunna inhysa kulturhistoriskt värdefulla volymer och boksamlingar blivit inventerade. Efter projektets slut har ytterligare ett par nedslag gjorts, sedan det framkommit att äldre böcker förvarats i lokaler som initialt inte ingått i inventeringen.¹

Syftet med projektet har varit att skapa ett kunskapsunderlag som stöd till församlingarna i arbetet med att hantera, bevara och tillgängliggöra kyrkornas bokliga kulturarv. Själva genomlysningen har gått ut på att identifiera och skadebedöma de böcker som ska klassas som kyrkliga inventarier, och som därmed är skyddade enligt kulturmiljölagen.² I uppdraget har även ingått att identifiera övriga äldre, hantverksmässigt framställda eller provenienstunga böcker, liksom bevarade sockenbibliotek och andra boksamlingar som bedömts vara kulturhistoriskt intressanta. I de fall arkivmaterial påträffats har även detta noterats för vidare hantering i samråd med den lokala arkivmyndigheten.

Under arbetets gång blev det snart uppenbart att de kyrkliga boksamlingarna i Linköpings stift är av större kulturhistorisk dignitet och betydelse än vad som initialt hade förväntats. Samtidigt har förvaringsproblemen visat sig vara omfattande, och skadeläget bland vissa av de mer värdefulla volymerna och samlingarna har inte kunnat beskrivas som annat än prekärt. Trots det kunskapsunderlag som tagits fram vid inventeringarna, och trots att framför allt förvaringsproblemen har adresserats i inventeringsprotokollen, har osäkerheten kring hanteringen av boksamlingarna varit fortsatt stor ute i församlingarna. Stiftsstyrelsen beslöt därför att genomföra en uppföljning av inventeringen som pågått under 2020 och 2021. Denna uppföljning har fokuserat på att ge utbildning och stöd för att informera och fortbilda inventarieansvariga, kyrkvårdar och berörd anställd personal i bokhantering. Men uppföljningen har också inbegripit en försöksverksamhet med samordnade konserveringsinsatser för särskilt värdefulla och skadade volymer – delvis för att dessa åtgärder skulle ges prioritet och kunna genomföras inom överskådlig tid, men även för att kostnadseffektivisera förfarandet, som annars hade krävt att församlingarna gjort egna tillstånds- och KAE-ansökningar för varje enskilt ärende.

Nedanstående rapport berör såväl inventeringen som uppföljningen och innehåller redogörelser för de konkreta resultaten, samt analyser och förslag på hur man kan gå vidare på församlings-, stifts- och riksnivå i den fortsatta hanteringen av kyrkornas boksamlingar.

1 Se exempelvis inventeringsprotokoll, Västra Husby kyrka (Östra Ryd) 2020-08-25, samt Heda församlingshem (Folkungabygden) 2021-01-27.

2 Se kulturmiljölagens kapitel 4 om kyrkliga kulturminnen.

Förutsättningar

Bakgrund

I alla tider har kyrkans verksamhet grundat sig på det skrivna och tryckta ordet. Det är därför knappast förvånande att kyrkobyggnader och församlingslokaler sedan århundraden har blivit samlingsplatser för stora bestånd av böcker. Samtidigt är kunskapen om dessa boksamlingar och deras betydelse i historisk tid högst begränsad. Det förekommer enstaka undersökningar, baserade på äldre inventarieförteckningar,³ men fram till 2010-talet hade ytterst få, och då i första hand lokala genomlysningar av kyrkornas fysiska bokbestånd genomförts.

Idag är det få av församlingarnas anställda, ideella och förtroendevalda som har någon djupare kunskap om kyrkornas boksamlingar. Osäkerheten om hur volymernas kulturhistoriska värde ska bedömas, samt hur de bör ordnas, förvaras och tillgängliggöras har visat sig vara i det närmaste monumental. Det är snarare regel än undantag att böcker förvaras i otillgängliga tornrum och på kyrkvindar, där de exponerats för fukt, temperaturväxlingar, damm och skadedjur. Hanteringsproblemen har också växt i takt med den centralisering och rörelse mot stordrift som präglat kyrkoorganisationen sedan skiljandet från staten i början av 2000-talet. Denna strukturomvandling har inneburit att stora delar av kyrkans personal inte längre har någon given koppling till den enskilda kyrkobyggnaden, vilket bidragit till att den redan begränsade kunskapen om kyrkornas inventarier i allmänhet, och om böckerna i synnerhet, har tenderat att förfläckas.

Det förekommer även att böcker som tidigare funnits i pastorsexpeditionernas arkivlokaler och i församlingshemmen inte längre kan förvaras på ett adekvat sätt när

³ Se exempelvis Herbert Johansson, "Biblar och andra böcker i kyrkor inom Växjö stift 1650–85", i *Från Småland och Hellas: studier tillägnade Bror Olsson 6/8 1959*, Allhem, Malmö 1959 s. 205–220.

församlingar lagts samman och fastigheter sålts. Eftersom vården av boksamlingarna knappast har hört till församlingarnas prioriterade verksamhetsområden, har det ofta saknats framförhållning att ordna förvaringsfrågorna. Detta har i sin tur gjort att hanteringen tenderat att hamna i ett av två diken: antingen har böckerna flyttats till provisoriska förvaringar i undermåliga lokaler, eller så har hela bokbestånd gallrats ut i tron att de inte har något större värde.⁴

Sammantaget befinner sig de kyrkliga boksamlingarna i en situation där de riskerar att antingen brytas ner av vanvård och olämplig förvaring, eller rationaliseras bort, skingras för vinden och kasseras. Först på senare år har problemet uppmärksamrats, vilket har resulterat i att flera stiftsorganisationer inom Svenska kyrkan har låtit genomföra inventeringar i sina församlingar. Som nämndes inledningsvis har bokinventeringen i Linköpings stift föregåtts av liknande projekt i Skara och i Strängnäs stift, som bedrevs mellan 2014 och 2017.⁵ I skrivande stund har inventeringen av kyrkorna i Stockholms stift avslutats, och i augusti 2021 inleddes inventeringar i Växjö stift som kommer att löpa fram till halvårsskiftet 2023. Förhoppningen är att även övriga stift följer efter, för att i sinom tid skapa ett heltäckande kunskapsunderlag för boksamlingarna i hela den svenska kyrkoprovinsen.

Metod

Inventeringarna i Skara, Strängnäs och Stockholms stift har alla utförts av Fanny Stenback, som till professionen är bokbindare och papperskonservator. I detta arbete har Stenback utarbetat en metodisk standard som i hög grad har tillämpats också vid inventeringarna i Linköpings stift.

Det som inledningsvis har skiljt ut inventeringen i Linköpings stift från tidigare genomförda projekt, är det utpräglade kulturhistoriska perspektiv som styrts arbetet. Tidigare har bevarandeperspektiven dominerat, med fokus på de enskilda objekt som ska registreras som kyrkliga inventarier. De detaljerade skadebedömningar och åtgärdsplaner som utgjort en viktig beståndsdel i Stenbacks arbete lyser därmed med sin frånvaro i Linköpings stift, där större fokus har lagts på bibliografiska beskrivningar av bestånden i sin helhet. Det som möjligen förlorats i detaljskärpa i fråga om de enskilda objekten och deras behov av vård och konservering, har därmed kompensats av en något större bibliografisk överblick över samlingarna. En väsentlig del av projekttiden har också gått åt till att beskriva och analysera proveniens och spår av bruk i böckerna, vilket på flera plan har fördjupat det kunskapsunderlag som kommit församlingarna till del, och som har tydliggjort boksamlingarnas dignitet som kulturarv. Samtidigt ska inte skillnaderna i metod och resultat överdrivas, eftersom det har förelegat ett kontinuerligt kunskaps- och informationsutbyte mellan de olika inventeringsprojekten och deras utförare.

Kategorisering

Konkret har det kulturhistoriska perspektivet tagit sig uttryck i de bedömningskategorier som utgjort basen för genomlysningen av boksamlingarna, och som gett tydliga riktlinjer för hur kyrkornas boksamlingar bör hanteras i sin helhet – alltså utöver de i

4 Exempel på båda dessa förhållanden är legio och finns dokumenterade i inventeringsprotokollen, liksom i sammanställningen av inventeringsresultatet, se "KyrkornasBöcker_SammanställningKategori_I-IV.xlsx" (Linköpings stift), hädanefter refererad till som "Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06".

5 Fanny Stenback, "Kyrkornas böcker. En inventering av böcker i Skara stift 2014–2015", Scriptum/Skara stift, samt ibid. "Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016–2017", Scriptum/Strängnäs stift.

regel ganska fåtaliga volymer som kan klassas som kyrkliga inventarier eller arkivhandlingar, och vars hantering därmed regleras i kulturmiljö- respektive arkivlagen.

De olika bedömningskategorierna, som baseras på volymernas kulturhistoriska status, är i korthet som följer:⁶

Kategori I utgörs av kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga inventarier som ska registreras i kyrkornas inventarieförteckningar och som därefter hanteras under länsstyrelsens tillsynsansvar. Grovt sett inbegriper denna kategori handskrifter, böcker tryckta före ca 1680, Karl XII-biblar och yngre böcker med särskilt betydelsefull proveniens eller lokal koppling.

Kategori II utgörs av övriga kulturhistoriskt värdefulla böcker och boksamlingar, vilket inbegriper böcker tryckta mellan cirka 1680 och 1830, övriga yngre böcker med betydelsefull proveniens eller lokal koppling, eller böcker som på annat sätt kan klassas som rara eller särskilt påkostade. Till kategori II hänförs också kyrkbiblar från första hälften av 1900-talet, samt välbevarade sockenbibliotek.

Kategori III är böcker och boksamlingar av ringa kulturhistoriskt värde, som kan behållas eller avyttras efter församlingarnas eget gottfinnande och förvaringsmöjligheter.

Kategori IV, slutligen, utgörs av arkivalier som kan räknas som allmänna handlingar och som ska hanteras i samråd med den lokala arkivmyndigheten.

Genom kategoriindelningen har församlingarna inte enbart uppmärksamats på de volymer och handlingar vars hantering är reglerad i lag; även böcker och samlingar som mer allmänt utgör en del av det kulturarv som församlingarna har ett ansvar att förvalta har registrerats. Kunskapsunderlaget från inventeringarna är därmed tänkt att underlätta åtgärder i form av dokumentation och förteckningar, samt översyn av den långsiktiga förvaringen och möjliga lösningar för tillgängliggörandet av bokbestånden i sin helhet.

Fältarbete

Vanligen har själva inventeringarna tagit mellan en och tre timmar per kyrka. Fältarbetet har i första hand utförts med hjälp av kameradokumentation, men även fukt- och temperaturmätare har använts för att ge en första indikation på hur lämpligt klimatet i lokalerna är för förvaring av äldre böcker. Böckernas förvaring har dokumenterats, och där det varit möjligt har alla bokryggar fotograferats. Även övriga lokaler i kyrkor, pastorsexpeditioner och församlingshem har dokumenterats med kameran, för att ge underlag till fortsatta diskussioner och rådgivning om förvaring i befintliga utrymmen.

Därefter har enskilda objekt dokumenterats, och volymer som på plats har bedömts som kyrkliga inventarier har fotograferats i detalj, med bilder på båda pärmarna, rygg, titelblad, och i förekommande fall särskilda skador, provenienser och spår av bruk. Även volymer i kategori II har dokumenterats – om än inte lika detaljerat – med bilder på omslag, titelblad, ägaranteckningar och spår av bruk.

Den preliminära kategorisering som gjorts på plats har i första hand grundat sig på materialets ålder, hur sällsynta böckerna är, och på de spår av ägande och bruk som kunnat dokumenteras. Volymer som på plats har bedömts höra till kategori I eller II har även märkts upp med lappar för att underlätta identifiering vid den fortsatta hanteringen.

⁶ För detaljer, se Martin Kjellgren, *Böckernas ordning: Om hantering av kyrkliga boksamlingar*, Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté, Linköping 2020 s. 8–9.

Sammanställning och analys

Efter inventeringarna har bildmaterialet sammanställts och ordnats tillsammans med övriga insamlade data. Förteckningar i excelformat har upprättats, där objekt i kategori I och II har katalogiserats med unika löpnummer. I katalogposterna ingår bibliografiska uppgifter enligt LIBRIS-standard, objektbeskrivningar, skadebedömningar och kortfattade proveniensutredningar. Även objekt och samlingar i kategori III och IV har grovförtecknats med löpnummer för vidare hantering i församlingarna.

Detta moment är den del av arbetet som tagit mest tid i anspråk. Tidsåtgången har skiftat kraftigt beroende på bestånden och samlingarnas sammansättning, men vanligen har protokollen för varje kyrka tagit mellan tolv och sexton timmar att slutföra.

Inventeringsresultatet har därefter förmedlats till respektive församling eller pastorat med rekommenderade åtgärder för varje kyrka, samt med allmänna råd om förvaring och hantering. I vissa fall har bilagor upprättats rörande särskilda volymer och handskrifter, eller där objektens proveniens och spår av bruk har krävt en närmare utredning.

Inventeringarnas övergripande resultat

Omfattning och volymer

Inom ramen för projektet har 224 tillståndspliktiga kyrkor i Linköpings stift med tillhörande församlingslokaler och arkiv inventerats, fördelade på 30 pastorat och församlingar. Beståndens omfattning är svårbedömd, eftersom samlingarna generellt är oordnade och böckerna i många fall inte ens är uppställda i hyllor. En grov beräkning ger dock vid handen att de kyrkliga boksamlingarna i stiftet uppgår till minst 2,7 hyllkilometer.⁷

Kulturhistoriskt värdefulla böcker finns i merparten av de inventerade kyrkorna, och det är endast i undantagsfall som kyrkor helt saknat böcker av kulturhistorisk signifikans. Allt som allt har 818 objekt klassats som kyrkliga inventarier (kategori I), medan 5 285 poster i inventeringsprotokollen registrerats som allmänt kulturhistoriskt värdefulla (kategori II). Den sistnämnda kategorin inbegriper såväl enskilda objekt som större samlingar, exempelvis bevarade sockenbibliotek och serier av äldre offentligt tryck som inte varit möjliga att registrera i detalj.

Antalet poster i kategori III uppgår till 3 610 och inbegriper i första hand olika samlingar av yngre offentligt tryck samt församlingsbibliotek med nutida tryck, men även här har enskilda objekt registrerats för att ge en tydligare bild av boksamlingarnas sammansättning. Under inventeringarna har även 393 poster registrerats som arkivmaterial, där volymer som ska hanteras i samråd med arkivmyndigheten har noterats.

Bedömning av resultaten

Som framgår av inventeringsprotokollen och nedanstående sammanställning över bestånden, har inventeringen resulterat i en bred överblick över det bokliga kulturarv som legat gömt och till stora delar helt bortglömt i sakristior och på tornvindar. Samtidigt har också flera enskilda upptäckter av hög dignitet gjorts under arbetet: tryckta böcker från sent 1400-tal och framåt har visat sig innehålla mängder av anteckningar, och i vissa fall har hela manuskript som tidigare varit okända kommit i dagen. Handskrivna böner och ritual i liturgiska handböcker vittnar om lokal kyrklig praxis under svensk reformations- och stormaktstid; musikhandskrifter vittnar om den liturgiska musikens och psalmsångens utveckling från reformationen till 1800-talets mitt, medan offentligt tryck, medicinska och ekonomiska handböcker samt bevarade sockenbibliotek visar på församlingarnas centrala roll för myndighetsutövningen och för framväxten av politisk medvetenhet, hälsovård, utbildning och folkkupplysning i det svenska bondesamhället.

Även om inventeringarna har visat på stora variationer i fråga om bestånden, och trots att flera kyrkor hyser unikt material, så har det vid genomlysningen också visat sig att det i de flesta kyrkliga boksamlingar finns en likartad grundstruktur som gör att böckerna grovt kan delas in i ett antal ämneskategorier, och att vissa specifika utgåvor återkommer med jämna mellanrum. Detta blir särskilt tydligt under det karolinska enväldet och decennierna runt sekelskiftet 1700, då en begynnande massproduktion och distribution via domkapitlen både utvidgade och likriktade de kyrkliga boksam-

⁷ Dessa och efterföljande data bygger på protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

lingarna. Detta gör att vi kan tala om ett kyrkligt standardbibliotek som byggs upp under 1700-talets lopp.⁸

Den likartade sammansättningen bekräftar delvis det faktum att kyrkan och predikstolen var överhetens främsta kanal till lokalsamhället. Samtidigt avspeglar boksamlingarna en utveckling under 1700- och 1800-talen, då sockenorganisationens ansvarsområden formaliserades och utvidgades. De kyrkliga boksamlingarna visar alltså på en utveckling mot ett mer organiserat och reglerat samhälle, men de visar också att denna utveckling inte enbart orkestrerades av överheten, utan även byggdes upp underifrån av beslutande organ i lokalsamhället.

Därmed har inventeringens resultat visat att stiftets församlingar förvaltar ett stort, och kulturhistoriskt ytterst värdefullt material, som i möjligaste mån bör bevaras och tillgängliggöras, i första hand för forskning, men i förlängningen också för en bredare allmänhet.

8 Kjellgren, *Böckernas ordning* s. 40; Stenback har gjort en liknande iakttagelse och talar om "det standardiserade prästgårdsbiblioteket", jfr. Stenback, "Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift" s. 49.

Bestånden

Bakgrund: det äldsta svenska trycket och kyrkornas verksamhet

När de första tryckerierna inrättades i Sverige på 1480-talet, var uppdragsgivarna i första hand kyrkliga organisationer som domkapitel, kloster och tiggardordnar, vilket avspeglas i den sparsamma produktion som bevarats från de första fyrtio åren av boktryck på svensk botten. I den bibliografiska litteraturen dominerar perioden av liturgiska böcker, brevvarier och helgonbiografier, varvat med enstaka utgåvor av uppbygglig litteratur med titlar som *Dyalogus creaturarum moralizatus*, *aff dyäffwlsens frästelse* och *Ars moriendi*, avsedda som stöd i prästerskapets själavård och undervisning.⁹

Genom reformationen skedde en förskjutning. Där den katolska traditionen vilade på liturgin och sakramentalteologin, och där trons materialitet var central, betonade reformatörerna betydelsen av Ordet i både bokstavlig och överförd bemärkelse. Ambitionen var att den kristne genom läsning, undervisning och bön skulle lära sig att förstå trons innehåll och därigenom bli medveten om den nåd som utgjorde själva grunden till frälsningen.¹⁰

Även om reformationen var en långsam process blir denna förskjutning tydlig i den svenska bibliografin. När boktryckeriverksamheten monopoliserades av kungamakten i mitten av 1520-talet, ställdes den så gott som omedelbart till reformatörernas förfogande. I den bevarade produktionen blir den evangeliska litteraturen snabbt dominerande med undervisande traktater, predikningar, teologiska stridsskrifter och sångsamlingar.¹¹ Att denna typ av tryck tidigt kom att brukas i den kyrkliga verksamheten är mer eller mindre självklart, men det är endast i ytterst sällsynta undantagsfall som det går att hitta bevarat tryck från 1520- och 1530-talens reformatöriska verksamhet i kyrkornas boksamlingar.¹²

Biblar

Inom den evangeliska rörelsen framhövdes bibelordet som den slutliga manifestationen av gudsuppenbarelse, och från mitten av 1500-talet blev biblar på folkspråk ett centralt verktyg i kyrkornas verksamhet och en grund för undervisningen och prediko-
verksamheten. Redan 1526 färdigställdes en bibelutgåva i folioformat på folkspråket, då Nya testamentet gavs ut i en svensk översättning som huvudsakligen byggde på Erasmus av Rotterdams grekisk-latinska version från 1516, samt på Luthers tyska översättning från 1522. Intentionen med den svenska utgåvan, som enligt samtida uppgifter trycktes i några tusen exemplar, var att den skulle användas mangrant i kyrkorna. Inför tryckningen anmodades prästerskapet att genom förskottsbetalning köpa in ett exemplar till varje församling.¹³ Denna anmodan skärptes senare, då Gustav Vasa i en skrivelse från 4 oktober 1528 beordrade prästerskapet i Finland att använda översättningen, på det att ”rena gudz ordt måtte äff eder förkunnat varda”. I annat

9 Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600 I 1478-1530*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1934-1938 s. 16-315.

10 Kajsa Brillman, *Undersåten som förstod: den svenska reformatöriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*, Artos, Skellefteå 2013 s. 48-50; Martin Berntson, *Kättarland: en bok om reformationen i Sverige*, Artos, Skellefteå 2017 s. 89-92; Anders Piltz, ”Örat tar över. Trons avmaterialisering på 1500-talet”, i Fredrik Heiding & Magnus Nyman, *Doften av rykande veckor: reformationen ur folkets perspektiv*, Artos & Norma bokförlag, Skellefteå 2016 s. 67-71.

11 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600 I* s. 319-362.

12 För ett sådant fynd från Tövsala kyrka (Åbo stift) se Otfried Czaika, *Några wijsor om Antichristum [1536] samt handskrivna tillägg: utgåva med inledande kommentarer*, Skara stiftshistoriska sällskap, [Skara] 2019.

13 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600 I* s. 331-339, se särskilt s. 335.

fall riskerade den enskilde prästmannen att ”gå gellit quijtt” – det vill säga förlora sin tjänst och sin utkomst.¹⁴

Men trots att 1526 års utgåva av Nya testamentet alltså skulle finnas i varje församling, har inga exemplar bevarats i kyrkorna i Linköpings stift. Sannolikt beror detta på att existerande exemplar har förkommit, kasserats eller hamnat i andra samlingar. Belägg för dess förekomst bör rimligen gå att finna i enskilda kyrkors räkenskaper och inventarieförteckningar.¹⁵ Samtidigt är det inte omöjligt att det motstånd som förelåg inom stiftsledningen mot den nya kyrkopolitiken kan ha bidragit till att utgåvan är så pass sällsynt som den är. Med föreliggande kunskapsunderlag kan det i vilket fall inte beläggas att kungamaktens påbud verkligen har hörtsammats överallt.

Kyrkbiblar efter 1541

När den första fullständiga översättningen av bibeln till svenska – den så kallade Gustav Vasas bibel – gavs ut 1541, hade dock den kungliga kontrollen över kyrkan stärkts, och distributionen av de nya biblarna kunde därmed genomföras mer målmedvetet. Från mitten av 1500-talet framstår kyrkbibeln som ett självklart inslag i liturgin och i undervisningen.

I stiftets kyrkor finns samtliga svenska bibelutgåvor som tryckts i folioformat för kyrkligt bruk mellan 1541 och 1917 representerade. Fördelningen av antalet bevarade exemplar i de olika utgåvorna är ojämn, vilket bara delvis kan förklaras med att överlevnadsgraden blir lägre ju äldre böckerna är. Av 1541 års utgåva finns femton exemplar, varav minst sju kontinuerligt har ägts av en och samma kyrka sedan 1500-talet.¹⁶ Den lätt reviderade Gustav Adolfsbibeln från 1618 har påträffats i dryga trettio exemplar, medan bevarandegraden av Karl XII:s bibel från tidigt 1700-tal är oproportionerligt hög med 176 exemplar. Den så kallade Kristinas bibel från 1646 har däremot bara återfunnits i ett, och Karl X Gustavs bibel från 1655 i endast tre exemplar.¹⁷ Av dessa utgåvor från 1600-talets mitt har dessutom Kristinabibeln och minst en av Karl X Gustavsbiblarna skänkts i modern tid, och den historiska kopplingen till respektive kyrka blir därmed högst begränsad.¹⁸

Att fördelningen ser ut som den gör hänger delvis samman med att utgåvorna 1541, 1618 och 1703 administrerades av världsliga och kyrkliga myndigheter och till största delen finansierades med hjälp av extraskatter, förskottsbetalningar och prenumerationer från församlingarna. Efter 1618 och fram till tryckningen av 1703 års bibel var utgivningen däremot en verksamhet som sköttes av tryckarna själva, utan någon direkt inblandning från överheten.¹⁹ Vare sig 1646 eller 1655 års utgåvor hade alltså någon officiell status som kunglig kyrkbibel. När boktryckaren Ignatius Meurer (1586–1672) ”til Gudz ähra och then Christlige Församlingens vpbyggelse”, på egen bekostnad lät trycka sin ”Swenske *Biblia in folio*” 1655, kunde det snart konstateras att han genom ”dess ringe åtgång bracht sigh i någon skuld och olägenheet”. Visser-

14 *Konung Gustaf den förstes registratur 5 1528*, Stockholm 1871 s. 156.

15 Exempel på hur inventarieböcker bekräftar förekomsten av NT 1526 finns bland annat i Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600 I* s. 336–337.

16 Detta gäller Gustav Vasabiblarna från Drothem, Styrstad, Södra Vi, Täby, Väversunda, Östra Skrukeby och Östra Stenby; inventeringsprotokoll, S:t Laurentii kyrka (Söderköping-S:t Anna) 2018-06-20, Styrstads kyrka (Norrköping) 2019-01-24, Södra Vi kyrka (Södra Vi-Djursdala) 2018-10-22, Täby kyrka (Västra Vikbolandet) 2018-02-08, Väversunda kyrka (Vadstena-Dal) 2019-06-10, Östra Skrukeby kyrka (Åkerbo) 2019-10-09, samt Östra Stenby kyrka (Västra Vikbolandet) 2018-02-08.

17 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

18 Kristinabibel i HäradsHAMMAR, skänkt 1941; Karl X Gustavs bibel i Lommaryd, skänkt 2020; inventeringsprotokoll, HäradsHAMMARs kyrka (Östra Vikbolandet) 2018-03-15 samt Lommaryds kyrka (Aneby) 2020-10-07.

19 Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandels historia D. I*, Norstedt, Stockholm 1923 s. 59–62, 80–82, 126.

ligen hade Kungl. Maj:t beviljat privilegium för tryckningen, men överheten tog inget ansvar för finansieringen, utan uppmanade endast biskopar och superintendenter att rekommendera sina ”vnderliggiande Kyrkier och Församblingar” att köpa in ett exemplar – en rekommendation som att döma av inventeringsresultatet inte har följts i någon högra grad.²⁰ Meurers felsatsning tycks alltså bekräfta att de tidiga bibeltrycken från 1541 och 1618 har använts under lång tid, och att efterfrågan på nya kyrkbiblar vid 1600-talets mitt var begränsad.

De bevarade exemplaren av 1500- och 1600-talets kyrkbiblar är genomgående i dåligt skick, såvida de inte har blivit hårt renoverade i sen tid. Detta hänger inte enbart ihop med volymernas ålder, utan har att göra med att de inte alltid hanterats så pietetsfullt när de väl tjänat ut som kyrkbiblar och nya utgåvor köpts in. En vanligt förekommande praxis under 1700- och 1800-talen var att utjänta kyrkbiblar lånades ut till sockenborna, vilket starkt bidragit till volymernas slitage.²¹

Att Karl XII-biblarna bevarats i så pass hög grad speglar också det faktum att 1703 års utgåva inte ersattes som officiell kyrkbibel förrän 1917. Då hade ett mer antikvariskt tänkande rörande äldre inventarier vunnit insteg, och de Karl XII-biblar som bevarats till tidigt 1900-tal har därigenom generellt sett tagits bättre om hand än vad som varit fallet med de äldre utgåvorna.

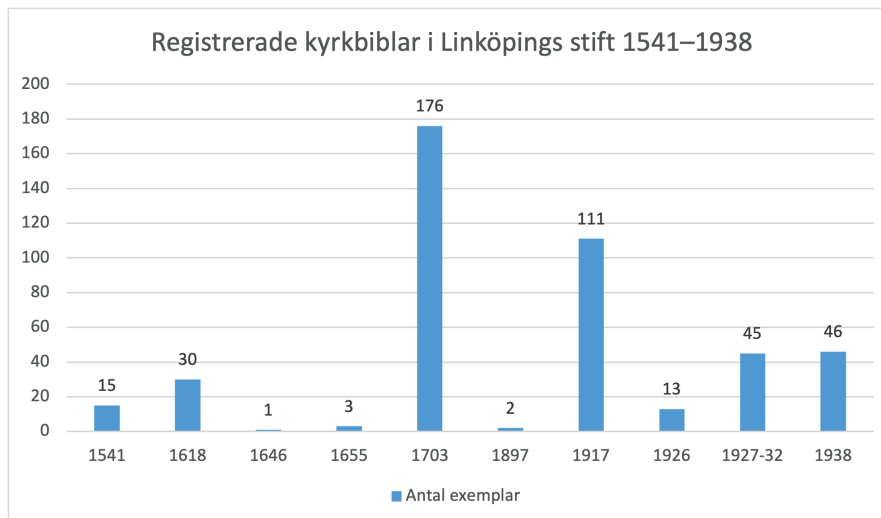
Som visas av sammanställningen nedan är antalet bevarade Karl XII-biblar något högre än antalet kyrkbiblar i 1917 års översättning, också kallad Gustav V:s bibel. Av dessa återfinns 111 exemplar i 1917 års praktutgåva och tretton i andraupplagan från 1926. Av de sistnämnda kommer åtta från en numrerad utgåva med egenhändig dedikation av Nathan Söderblom, såld till förmån för Ansgarsminnet på Björkö. Även 45 exemplar av den så kallade Hjortzbergbibeln har registrerats. Denna bibel, med illustrationer och vinjetter av konstnären Olle Hjortzberg (1872–1959), trycktes 1927 och gavs ut i minst tre olika utföranden som kyrk- och familjebibel 1927–1932.

1938 utkom en faksimilutgåva av Gustav Vasas bibel som här och var har fått tjäna som predikstolsbibel och som har registrerats i 46 exemplar. I två kyrkor har även Oskar II:s sällsynta jubileumsutgåva av Nya testamentet från 1897 skänkts och använts som kyrkbiblar.²²

20 *Carl medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes och Wendes Konungh ... brefwewijsare och booktryckiare, M. Ignatius Meurer ... hafwer medh egen bekostnadt swenske Biblia in folio aff trycket oplagdt och således igenom stoor anwändt omkostnadh, som slijke wärck födra, så wäl som sedan desz ringe åthgång bracht sigh i någon skuld och olägenheet ...*, [Kongl. tryckeriet], [Stockholm], 1660

21 Se exempelvis inventeringsprotokoll, Styrstads kyrka (Norrköping) 2019-01-24, samt Ringarums kyrka (Valdemarsvik-Ringarum) 2018-09-07.

22 Inventeringsprotokoll, Järeda kyrka (Aspeland) 2018-11-14; Stjärnorps kyrka (Vreta kloster) 2019-09-27.

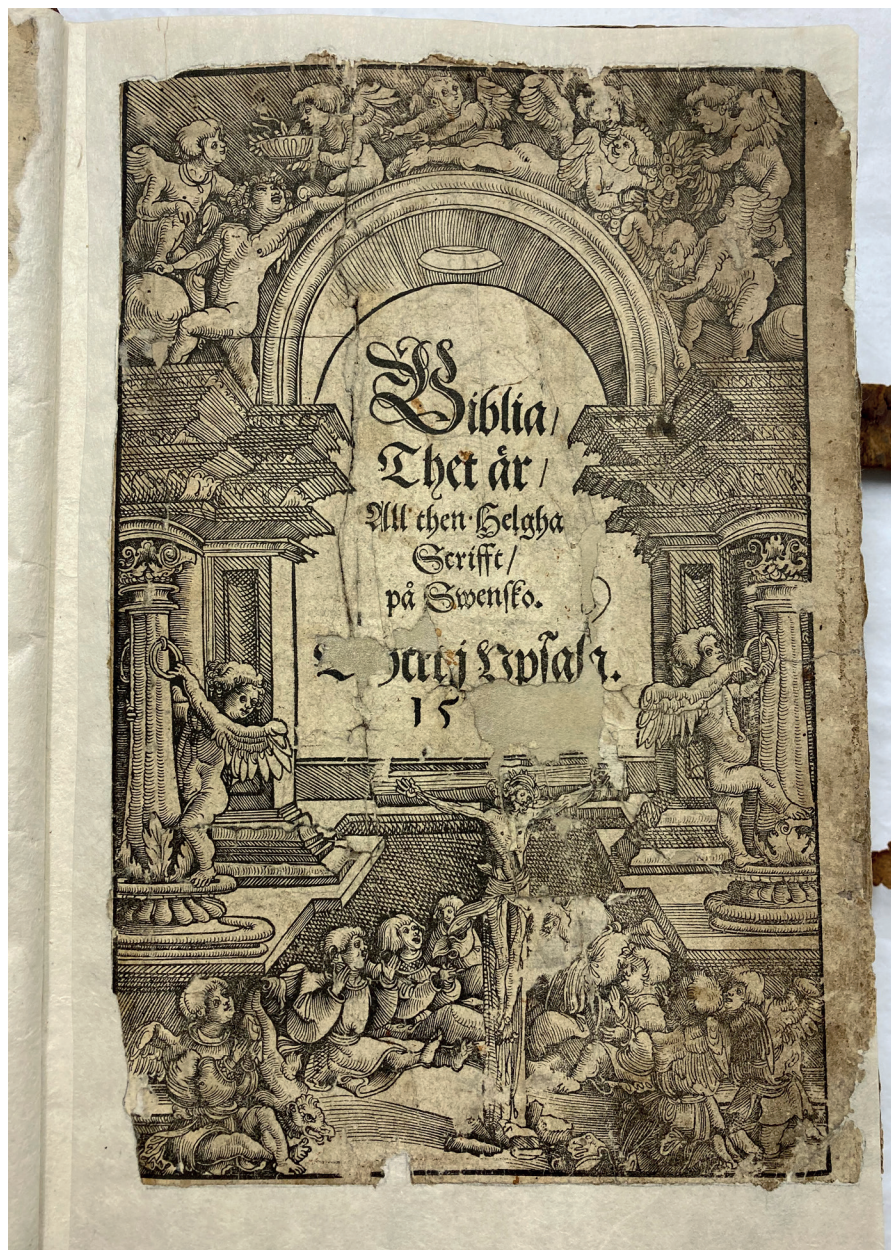

Kyrkbiblarnas betydelse och kulturhistoriska värde

Redan Gustav Vasas dekret från 1528 visar att kyrkbiblarna sedan reformationen har använts för att förkunna och manifesteras gudsordets närvaro i gudstjänsterna och i kyrkorummen. Enbart detta gör de äldre utgåvorna kulturhistoriskt värdefulla, men för de enskilda exemplaren kommer också aspekter som det bakomliggande hantverket, materiella spår av bruk samt anteckningar som visar hur biblarna producerats, distribuerats och använts, och hur brukarna förhållit sig till såväl bibelordet som till bibeln som fysisk artefakt. För att ta ett exempel: i de flesta Gustav Vasa-biblar som registrerats vid inventeringen har de första läggen slitits hårt av flitigt bruk, och som regel saknas titelbladen. I Styrstads exemplar har dock titelbladet inte bara bevarats, utan har också visat sig komma från ett sällsynt varianttryck, där själva titeln *Biblia* har satts med en annan uppsättning typer än den gängse – en påminnelse om att boktryck ända fram till 1800-talets början var ett utpräglat hantverk, och att det i en och samma utgåva kan finnas exemplar som avviker kraftigt från varandra.²³ Ett annat, unikt exemplar av samma bibel kommer från Östra Stenby, där den välkände kyrkoherden och krönikören Joen Petri Klint (d. 1608) har fört anteckningar på snart sagt var och varannan sida – något som gör boken till ett dokument av nationell betydelse, och till en hittills utforskad källa till reformationstidens svenska idé- och kulturhistoria.²⁴

²³ Jfr Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600 2 1530-1582*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1927–1931 s. 92.

²⁴ Inventeringsprotokoll, Östra Stenby kyrka (Västra Vikbolandet) 2018-02-08; om Joen Petri Klint, se Sofia Gustafsson, *Järtecken: Joen Petri Klint och 1500-talets vidunderliga lutherdom*, Nordic Academic Press, Lund 2018.

Varianttryck av
titelbladet till
Gustav Vasas
bibel, Styrstads
kyrka.

Även de många exemplaren av Karl XII:s bibel utgör viktiga vittnesbörd om kyrkligt liv under det karolinska enväldet och frihetstiden. Blotta antalet bevarade exemplar är anslående, men då flertalet volymer därtill är bundna i identiska band, visar de på en centralt administrerad produktion av närmast protoindustriellt snitt. Bibeln trycktes ”vthi sal. Henrich Keyzers tryckerij” på Högbergsgatan på Södermalm, där de också bands under ledning av Keyzers änka, Catharina Johansdotter Höök (ca. 1650–1627).²⁵ I flera exemplar finns anteckningar som visar hur församlingarna avlagt betalning för bibelns

²⁵ Arvid Hedberg, *Stockholms bokbindare 1460–1880: anteckningar. Bd 1 Tiden från 1460 till omkring 1700*, Nordiska museet, Stockholm, 1949 s. 202, s. 219–223; Bengt Bengtsson, *Tillkomsten av Carl XII:s Biblia, thet är all then Heliga skrift på swensko; efter konung Carl then tolftes befälning medh förriga editioner jämförd: ett tvåhundra- och femtioårsminne*, Bröderna Lagerström, Stockholm 1955 s. 76–92; Lisa Romæus Bertelman, ”Bröd och böcker: Från mjölnardotter till bokbindaränka: Catharina Hööks liv i stormaktstidens slutskede”, examensarbete, Bibliotekshögskolan, Borås 1998 s. 32–35.

tryckning i omgångar från 1698 och framåt, och hur problem med finansiering och distribution gjort att den i de flesta fall inte levererats förrän 1706. I Ljungs kyrkas exemplar noterade kyrkoherde Nicolaus Zettrenius (1652–1709) att församlingen fått betala

... til samma BIBELS inbindande, hoos Sahl. Henrich Keyzers änka i Stockholm, 20 daler kopparmynt: Dito, til kopparstijckens inlösande, som i Bibelen inbundne äro, 3 daler 24 öre kopparmynt: fracht til thes heemförssel ifrån Stockholm, 12 öre kopparmynt²⁶

Anteckningen visar därmed på de materiella villkoren för bibelordets spridning, och ger en aning om den grad av organisation som var en förutsättning för bibelns färdigställande – liksom om den mängd aktörer som var inblandade i dess produktion och distribution, från tryckarna, kopparstickarna och bokbindarna, till förbönderna som levererade de färdiga volymerna.²⁷

Det förekommer också anteckningar som visar på hur kyrkbiblarna användes. Så skriver bland annat Lommaryds kyrkoherde Samuel Flodin (1684–1738) att han från 1 maj 1721 läste ett kapitel ur bibeln efter varje predikan, ”på dät gemene Man som inge Biblar hafwa må dricka vatn af siälfva Kiällan, ock således få höra den H: Skriffit sig föreläsas”.²⁸ En liknande notering gjordes av kyrkoherde Johannes Hedenius (1679–1723) i Västervik:

In nomine Dni ac Salvatori nostri Jesu Christi, Amen! A:o 1722 d 4 sept. war en Tijsdag, begyntes den Heliga Bibel å nijo att i böönestunderna upläsas och förklaras, då han i sex år och 4 månader ifrån begynnelsen till änden upläsen är. Gud för frälsarens Jesu Christi skuld förläne oss sin Heliga andes nåd.²⁹

De korta meningarna vittnar om att Västerviks kyrkbibel lästes aktivt, inte bara i samband med söndagarnas huvudgudstjänster, utan i vardagsgudstjänster eller ”böönestunder”. I detta fall visar det också på en praxis med systematisk läsning av hela bibeln, från början till slut, med utläggningar om textens innebörd. Detta rörde sig alltså inte om regelrätta predikningar, utan påminde kanske snarare svagt om senare tiders bibelstudier.

Dessa och liknande noteringar visar att äldre tiders kyrkbiblar hade en given funktion i gudstjänsterna och i kyrkolivet i stort, i och med att de lästes, tolkades och förklarades från predikstolen med den uttalade ambitionen att Gudsordet skulle föras ut till menigheten.

Att antalet bevarade Karl XII-biblar överstiger antalet kyrkbiblar i 1917 års översättning kan därmed också förklaras med att biblarnas praktiska funktion hade förändrats, och att de till stor del hade spelat ut sin liturgiska roll i början av 1900-talet. Sedan tidigt 1800-tal hade biblar kommit ut i ständigt nya upplagor i alla upptänkliga format. Bibeln blev bokstavligen var mans egendom, och när den nya översättningen kom 1917 var det inte längre givet att kyrkorna skulle ha egna predikstolsbiblar. Då fanns heller inga krav från överhetens sida att församlingarna skulle köpa in de nya kyrkbiblarna, som fallet hade varit under det karolinska enväldets tid. Det tidiga 1900-talets praktbiblar införskaffades därmed i den mån detta prioriterades av församlingarna. Påfallande ofta har också senare tiders kyrk- och predikstolsbiblar donerats av privatpersoner, utan inbland-

26 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; inventeringsprotokoll, Ljungs kyrka (Vreta kloster) 2019-09-26.

27 Jfr resonemangen i Martin Kjellgren ”Bokmarknadens materialitet. Mediarevolution och boklig kultur i 1500-talets Sverige” i Stefan Nyzell & Susan Lindholm (red.), *Människor, mening och motstånd: en vänbok till professor Mats Greiff*, Malmö universitet, Malmö 2020 s. 397–401.

28 Inventeringsprotokoll, Aneby kyrkas arkiv (Aneby) 2018-11-26.

29 Inventeringsprotokoll, Västervik/S:t Gertrud (Södra Tjust) 2018-04-05.

ning av prästerskap och kyrkoråd. 1938 års faksimilutgåva av Gustav Vasas bibel – som inte gärna kunde användas vid söndagarnas evangelieläsningar – kunde till och med beställas med förtryckta dedikationer för att skänkas direkt till kyrkorna. Så gjorde bland annat Samuel August Ericsson (1875–1969), far till Gunnar Ericsson och Astrid Lindgren, när han som kyrkvård skänkte just en sådan bibel till Vimmerby kyrka i samband med den svenska bibelöversättningens 400-årsjubileum 1941.³⁰

Sammantaget indikerar detta att kyrkbiblarnas praktiska funktion i gudstjänsterna i tonades ner under 1900-talets första hälft, samtidigt som deras betydelse som vackra statusföremål hade blivit viktigare.

Bruksbiblar

Av övriga svenska biblar, som vanligen gavs ut i kvarto- eller oktavformat under 1600-talet, finns endast enstaka exemplar bevarade. Av det pirattryck av den svenska bibeln som gavs ut i Lübeck 1622, har ett exemplar registrerats vid inventeringen. Detsamma gäller för den så kallade Fältbibeln eller Leidenutgåvan från 1633, samt för Rådsbibeln, utgiven av Henrich Keyser i Stockholm 1674, med porträtt av drottning Hedvig Eleonora och flera av de kungliga förmyndarna i riksrådet. I övrigt har inga svenska 1600-talsbiblar kunnat noteras.³¹

Tämligen snart efter sekelskiftet 1700 blir dock bibelutgåvorna fler och mer varierade, även om de generellt är sällsynta bland de kyrkliga boksamlingarna. Bland de äldre utgåvorna finns endast ett exemplar av den så kallade Doktor Molins bibel från 1720 – utgiven av Laurentius Molin (1657–1723) och tryckt i fickformatet 24:o, ”Förnemligast til the resandes och studerandes Tienst”. Just detta exemplar har tillhört Adolf Nordvall, som var kyrkoherde i Asby 1808–1813.³²

Det är först med den så kallade Broocmanbibeln, utgiven i Norrköping av Carl Friedrich Broocman 1728, och med Benjamin Gottlieb Schneiders stockholmsupplaga från året därpå, som vi ser ett mindre genombrott för bruksbiblar i kvartoformat i stiftets kyrkor, då sex exemplar av vardera utgåvan har registrerats. Även utgåvor av Gabriel Biörckegren (Linköping 1756), Johan Edman (Norrköping 1766), Ernst Peter Sundqvist (Gävle 1768), Johan Georg Lange (Stockholm 1776) samt Samuel Norberg (Göteborg 1794) är tämligen frekventa.³³

Gemensamt för dessa utgåvor är att de både förekommer som privatbiblar och som kyrkliga bruksbiblar. Det är dock först med provöversättningarna av bibeln (1774–1793) och av Nya testamentet (1816) som enskilda bibelutgåvor blir direkt vanliga, vilket i båda fallen vittnar om en centralt organiserad distribution. Den äldre provöversättningen köptes in direkt till kyrkorna efter påbud från domkapitlen, medan 1816 års nya testamente spreds efter påbud från Kungl. Maj:t, och i flera fall har skänkts av bibelkommissionen eller av Svenska bibelsällskapet, mot att församlingarna stod för volymernas inbindning och frakt.³⁴

30 Inventeringsprotokoll, Vimmerby kyrka (Vimmerby) 2018-10-23.

31 Inventeringsprotokoll, Kvillinge kyrka (Norrköping) 2017-11-28, Aneby kyrkas arkiv (Aneby) 2019-03-01; Vimmerby kyrka (Vimmerby) 2018-10-23; 1674 års bibel är i allt väsentligt ett omtryck av Keyzers bibelutgåva 1657–1658, vilken inte återfunnits under inventeringarna; se Isak Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet: bidrag till en bibliografisk förteckning*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1942–1946, sp. 68–69.

32 Inventeringsprotokoll, Österbymo pastorsexpedition (Ydre) 2019-02-13, volym från Asby kyrka; Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 4*, Linköping 1932 s. 261–262.

33 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

34 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

Privatbiblar

Att bibeln började bli var mans egendom i början av 1800-talet visar sig inte minst i de stora kvantiteter av tidigare privatägda biblar i oktavformat – företrädesvis tryckta från 1810-talet och framåt – som på olika vägar har hamnat i kyrkornas ägo. Dessa har delvis spritts och sålts genom bibelsällskapens försorg, men det förekommer också biblar och separata utgåvor av Nya testamentet som skänkts till läsbar vid första kommunionen, och som donerats till kyrkorna efter ägarens död. Enstaka så kallade Fruntimmersbiblar, som delats ut till brudpar på bekostnad av Fruntimmers Bibel-Sällskapet i Stockholm förekommer också, men de är förhållandevis ovanliga.

En iakttagelse som gjorts är den stora andel av 1800-talets bibelutgåvor som tryckts av den herrnhutiskt influerade boktryckaren Samuel Rumstedt (1770–1855) och dennes efterträdare. Långt ifrån alla biblar i kategori III har räknats under inventeringen, men av 229 enskilt registrerade 1800-talsbiblar har 75, eller närmare en tredjedel, tryckts vid Rumstedts officin i Stockholm, vilket ger en indikation på hans och hans firmas ställning som bibelförläggare.³⁵

Av det senare 1800-talets prakt- och familjebiblar återfinns ett fåtal exemplar av Bonniers illustrerade folkbibel i "Stereotyperad praktupplaga" från 1850-talet samt ett tjugotal exemplar av de klassiska Dorébiblarna (första svenska utgåvan 1877). I kyrkorna finns också ett knappt tiotal amerikabiblar – alltså svenska familjebiblar i särpräglad utförande (vanligen Hans Magnus Melins kommenterade utgåva), tryckta i USA mellan cirka 1880 och 1900, och som kan kopplas till den svenska emigrationen och kontakterna över Atlanten. Gemensamt för i stort sett alla dessa praktbiblar är att de har varit privatägda och hamnat i kyrkorna genom senare donationer och gåvor.³⁶

Psalmböcker

De äldsta psalmböckerna

Redan när genren var ny på 1500-talet blev samlingar med andliga sånger en stapelvara för boktryckare och bokföreläsare i Sverige. Det finns belägg för att minst tjugoen svenska utgåvor med sångsamlingar av psalmkaraktär trycktes mellan 1526 och 1599. Bevarandegraden av denna typ av tryck är dock försvinnande låg. Flera utgåvor finns bara bevarade i fragment, medan andra endast kan beläggas i andrahandskällor. Sannolikt har flera utgåvor försvunnit helt utan att lämna några som helst spår efter sig, vilket gör att mörkertalet kan vara stort. Försiktiga beräkningar gör gällande att det under 1500-talets lopp kan ha tryckts och sålts svenska sång- och psalmböcker i tiotusentals exemplar, vilket rimligtvis innebär att de har haft stor spridning.³⁷

Till en början var sång eller visa de begrepp som användes för att beteckna församlingssången såväl i som utanför gudstjänstens ram. Begreppet psalm avsåg i första hand psaltarpsalmer, och när titeln *Den svenska psalmboken* dök upp på 1540-talet, syftade detta sannolikt på att innehållet till större delen utgjordes av svenska parafraser

³⁵ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

³⁶ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

³⁷ Otfried Czaika, *Then svenska psalmboken 1582: utgåva med inledande kommentarer*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2016 s. 20–24, 59–68; dens., "A Vast and Unfamiliar Field: Swedish Hymnals and Hymn-Printing in the Sixteenth Century" i Maria Schildt, Mattias Lundberg & Jonas Lundblad (red.), *Celebrating Lutheran Music: Scholarly Perspectives at the Quincentenary*, Uppsala 2019 s. 134–138; för resonemang om försvunna utgåvor och beräkningar av hur stor andel av tidigt europeiskt tryck som överlevt till idag, se Czaika, *Några visor om Antichristum [1536]* s. 17–29; för nyare vetenskapliga perspektiv på försvunna böcker och hur dessa perspektiv kan användas i den bokhistoriska forskningen, se Andrew Pettegree, "The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe", i Flavia Bruni & Andrew Pettegree (red.), *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, Leiden 2016, s. 1–27.

på kung Davids psaltare, som med tiden kom att inlemmas i den gemensamma församlingssången.

Vad 1500-talets sång- och psalmböcker haft för roll i gudstjänstlivet är dock i hög grad en öppen fråga för forskningen. Framför allt tycks de svenska 1500-talpsalmböckerna – åtminstone de som har bevarats till idag – ha använts som privata andaktsböcker. Att de även använts i den gemensamma gudstjänsten är högst sannolikt, men hur, och i vilken utsträckning har inte undersökts närmare. I psalmböckerna ingick vanligen katekesen, men även evangelieboken och andra typer av kyrkliga handböcker som hade en tydlig koppling till församlingens gudstjänst och textläsningarna.³⁸ I inledningen fanns också regelmässigt ett kalendarium, som inte enbart gav en rytm för kyrkoåret, utan som även innehöll enkla medicinska råd om bad och åderlätning, huvudsakligen baserade på månens ställning i relation till zodiaken under året.³⁹ Psalmboken var alltså en mångbottnad bok, med flera användningsområden, såväl inom som utanför gudstjänsten och den dagliga, enskilda andakten.

Kyrkornas äldsta psalmböcker

I kombination med den låga bevarandegraden har karaktären av privatägda andaktsböcker gjort att psalmböcker äldre än 1600-talets ingång knappast förekommer i kyrkorna. Inga exemplar eller fragment har kunnat identifieras vid inventeringarna i Linköpings stift. Det närmaste vi kommer är en volym från Horns kyrka, som innehåller en evangeliebok samt *Passio* – en separat del med Kristi lidandes historia – tryckt 1590 i Stockholm av Andreas Gutterwitz. Av denna kombinerade utgåva finns sedan tidigare bara ett känt exemplar bevarat i Åbo Lyceum, där dessutom större delen av *Passio* saknas.⁴⁰

Efter sekelskiftet 1600 blir psalmböckerna något vanligare i kyrkorna. Bland annat har enstaka exemplar av *Enchiridion* (grek. ”handbok”) påträffats i tre av stiftets kyrkor. Detta var en psalmbok som sammanställdes av Petrus Rudbeckius (1578–1629) och som gavs ut i minst fjorton upplagor mellan 1620 och 1643.⁴¹ Även denna psalmbok har slitits av flitigt bruk; i de exemplar som påträffats under inventeringen saknas genomgående titelblad, vilket gör utgåvorna svåra att identifiera. Skadeläget är likartat även för övriga kända exemplar; enligt en anteckning av Kungliga bibliotekets legendariske överbibliotekarie G.E. Klemming (1823–1893) är *Enchiridion* ”så sällsynt i godt skick, att jag tror knappast något felfritt ex. finnes.”⁴² Blotta antalet kända upplagor indikerar dock att spridningen har varit omfattande, även om vi skulle räkna lågt med små upplagor om några hundratal exemplar vardera. Förekomsten av *Enchiridion* i kyrkorna i Linköpings stift kan också vara en indikation på att psalmböckerna och deras repertoar har fått en större roll i gudstjänstlivet på 1620-talet.⁴³

Gudz Församlingz, Aff J. Christo tilbetrodde Clenodium är en psalm- och andaktsbok som gavs ut 1633 av Strängnäs biskopen Laurentius Paulinus Gothus (1565–1646). Den

38 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 2 s. 130–131.

39 Martin Kjellgren, *Taming the Prophets: Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden*, Sekel, Lund 2011 s. 57–60.

40 Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 3 1583–1599, Svenska litteratursällsk., Uppsala, 1932–1933 s. 323–325. I Horns exemplar saknas titelbladet till evangelieboken, samt sista bladet i *Passio*.

41 Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp. 230–234; utöver de upplagor som listas av Collijn, utgivna mellan 1622–1643, finns en från 1620 registrerad i LIBRIS.

42 Anteckning av Klemming i Petrus Johannis Rudbeckius (red.), *Enchiridion eller then swenska psalmboken, sampt andra wanligha handböcker: flitigt öfversedt och corrigerat, såsom ock medh många nödhörfftiga stycker förbättrat och förmerat. Aff M. Petro Job. Rudbeckio N. studio suo & sumptibus capituli* [Elektronisk resurs], Arosie tryckt aff Oloff Oloffzson, anno 1627, Västerås 1627, exemplar i KB, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2515186>, hämtad 2022-04-04.

43 Inventeringsprotokoll, Jonsbergs kyrka (Östra Vikbolandet) 2018-03-15, Risinge kyrka (Finspång) 2018-03-08 och Östra Ryds kyrka (Östra Ryd) 2018-06-26; att döma av en nästintill utplånad ägaranteckning och tjuvförbannelse från 1640-talet, har exemplaret i Jonsberg möjligen hört till det kapell som en gång stod på samma plats, men det kan också ha varit privatägt; Risingeexemplaret har tillhört kyrkan sedan 1625, medan exemplaret i Östra Ryd saknar ägaranteckningar.

var framför allt avsedd att användas av det egna stiftets präster. Paulinus något självvårdiga hantering av psalmerna och det liturgiska innehållet ådrog sig också hård kritik av riksrådet, som menade att biskopens tilltag hotade enheten i gudstjänstlivet. Ändå fick boken viss spridning också utanför Strängnäs stift; biskoparna Isak Rothovius i Åbo och Nicolaus Krokus i Växjö gav Paulinus sitt stöd, och även Johannes Bothvidi i Linköping uttryckte sitt gillande.⁴⁴ Det är därför inte särskilt förvånande att två exemplar av *Clenodium* har påträffats i lika många kyrkor i Linköpings stift, varav ett finns i samma kyrka som ett av de tre exemplaren av *Enchiridion*. Exemplaren av Paulinus psalmbok saknar dock samtida ägaranteckningar som kan berätta om hur de använts.⁴⁵

Från mitten av 1600-talet tycks bruket av psalmböcker i gudstjänsterna ha formaliserats. En undersökning av inventarieförteckningar från biskopsvisitationer i Växjö stift gör gällande att det på 1650-talet var brukligt att församlingspräst och klockare haft tillgång till varsin psalmbok.⁴⁶ Bevisligen har också *Then Swenska Ubsala Psalm-boken*, som gavs ut första gången 1645, haft en halvofficiell status som kyrkosångbok. Detta framgår av 1686 års kyrkoordning, där det slås fast att ”The Psalmer som här til warit brukade, och uti Upsala Psalm-boken äre införde, skola och här efter, wid Gudztienstens förrättande siungas”.⁴⁷ Att denna intention sannolikt också implementerats i församlingarna visas av att nitton exemplar av Uppsalapsalmboken återfunnits i stiftets kyrkor, varav sjutton – alltså den övervägande delen – kommer från 1653 års utgåva, tryckt av Christopher Günter i Linköping.

En betydligt ovanligare psalmbok gavs ut i Åbo 1673 av biskop Johannes Gezelius d.ä., och har återfunnits i tre exemplar i stiftets kyrkor.⁴⁸ Eftersom alla tre exemplar har samtida koppling till respektive kyrka har de sannolikt också använts av prästerna eller kantorerna inom ramen för liturgin.

1695 års psalmbok och 1700-talets psalmboksutgåvor

Det är först runt sekelskiftet 1700 som det sker ett synligt trendbrott i fråga om antalet bevarade psalmböcker i stiftets kyrkor. 1695 års psalmbok stadfästes i efterdyningarna av 1686 års kyrkoordning och speglar den strävan efter enhetlighet i gudstjänst och kyrkoliv som präglade Karl XI:s och det karolinska enväldets kyrkopolitik. Av den första utgåvan från 1696, som i likhet med de flesta äldre psalmböcker trycktes utan noter, finns inga exemplar bevarade i stiftets kyrkor. Däremot har den praktfulla koralupplagan från 1697 – som var avsedd att användas av prästerna och organisterna i gudstjänsten – påträffats i 112 exemplar. Förekomsten av koralpsalmböckerna indikerar med andra ord att psalmsången, reglerad i en enhetlig psalmbok, blivit ett centralt inslag i församlingens gudstjänstfirande.⁴⁹

44 Herman Lundström, *Laurentius Paulinus Gothus, hans lif och verksamhet. 1–2, (1565–1637)*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1893 s. 274–281; Bengt & Agneta Åhlén, *Censur och tryckfrihet: farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, Ordfront, Stockholm 2003 s. 26 (Åhlén 16.18).

45 Inventeringsprotokoll, Jonsbergs kyrka (Östra Vikbolandet) 2018-03-15; Blackstads kyrka (Södra Tjust) 2018-06-11.

46 Johansson, ”Biblar och andra böcker i kyrkor inom Växjö stift” s. 210–211.

47 *Kyrko-lag och ordning*, Georg Eberdt, Stockholm 1687 s. 71.

48 Inventeringsprotokoll, Loftahammars kyrka (Norra Tjust) 2018-09-24; Sund (Ydre) 2019-02-14; Västervik/S:t Gertrud (Södra Tjust) 2018-04-05.

49 *Then Swenska Psalm-Boken. Medh the stycker som ther til höra, och på föliande bladh upteknade finnas, Vppå Kongl. May.tz: Nädigste befälning, Åhr M DC XCV Öfwersedd och nödtorfteligen förbättrad*. Joh. Jacob Genath, Stockholm 1697; Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet*, sp. 738–739; Håkan Möller (red.), *Den gamla psalmboken: ett urval ur 1695, 1819 och 1937 års psalmböcker*, Svenska Akademien & Atlantis, Stockholm 2001 s. 307–308; Ingun Montgomery, ”Kungligt envælde och kyrklig uniformitet”, i Lennart Tegborg & Ingun Montgomery (red.) *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, Verbum, Stockholm 2002 s. 160–163.

1697 års koral-
psalmbok har vanligen
slitits hårt av flitigt
bruk, Trehörna kyrka.

Den Swenska Koral- Boken

Medh the stycker som ther til höra / och på föl-
jande bladh vpteknade finnas /

Uppå Kongl. Maj^{ts}

Nådigste befallning /

Åhr M DC XCV

Öfversedd och nödtorfteligen förbättrad / och Åhr
1697 i Stockholm af trycket utgången.

Stockholm /
Bthi thet af Kongl. Maj^{ts} privil. Burchardi tryckerij /
af Joh. Jacob Genath/ F.

Under 1700-talet lämnar otaliga psalmboksutgåvor tryckerierna. Tidigare hade Stockholm helt dominerat bokmarknaden, men 1700-talets psalmböcker, med tryckerier som Göteborg, Jönköping, Linköping, Norrköping, Skara, Uppsala och Örebro visar att bokmarknaden och tryckeriverksamheten expanderat även ute i provinserna. I kyrkorna i Linköpings stift dyker 1700-talspsalmböckerna upp sporadiskt, och de har blandad proveniens: vissa har hört till kyrkan, andra har varit prästernas egna; flera är privatägda, och i ett fall har en psalmbok uttryckligen köpts till kyrkan för att brukas av "främmande ståndspersoner" i gudstjänsten.⁵⁰

Men det finns också officiella psalmboksutgåvor som dyker upp frekvent och som visar på en centralt administrerad produktion och distribution. Det gäller framför allt andraupplagan av 1697 års koralpsalmbok från 1774 som återfunnits i 112 exemplar, och de provpsalmböcker som gavs ut 1765–1767 samt 1793, och som återfunnits i 64 respektive 47 exemplar. En andra provpsalmbok gavs ut 1814 och har återfunnits i 10 exemplar.⁵¹ Den inofficiella kyrkosångbok som gavs ut av naturforskaren och teologen Samuel Ödmann 1798 har däremot endast påträffats i ett enda exemplar. Med andra ord är det en psalmbok som knappast har haft officiell sanktion, vilket i sin tur visar på domkapitlens och den centralt reglerade distributionens betydelse för de kyrkliga boksamlingarnas sammansättning.⁵²

Ytterligare en ovanlig psalmbok är den herrnhutiska *Sions sånger*, som trycktes på svenska första gången 1743. I stiftets kyrkor har två exemplar från 1700-talet kunnat identifieras, varav ett kommer från den fjärde upplagan 1748, som obemärkt passerade tidens censur.⁵³ Det andra exemplaret är tryckt 1799, i en tid då herrnhutarna eller den evangeliska brödräfsamlingen hade etablerats och fått tillstånd att öppna egna församlingslokaler.⁵⁴

1819 års Wallinska psalmbok

Den Swenska Psalmboken, eller den Wallinska psalmboken som den också kallas efter dess redaktör och flitigaste bidragsgivare Johan Olof Wallin (1779–1839), blev "av konungen gillad och stadfäst" 1819 och kom efter visst inledande motstånd att bli normerande för kyrkosången ända fram till 1937.⁵⁵

Utgåvorna av 1819 års psalmbok är oräkneliga, och de är också rikt representerade

50 *Then Swenska Psalm-Boken*, tryckt av Märta Junbeck-Falck i Jönköping 1733; anteckning av Olof Wigius (1705–83), kyrkoherde i Gistad från 1759; inventeringsprotokoll, Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09.

51 *Then Swenska Psalm-Boken, med the stycker som ther til böra*, Carl Stolpe, Stockholm 1774; *Af then swenska prof-psalmboken, som, efter hans kongl. maj:ts nådigsta befallning, bör utgifwas*, Lorens Ludvig Grefing/Johan Georg Lange, Stockholm 1765–1767; *Förslag till kyrko-sånger, för swenska församlingen*, Catharina Elisabeth Edman, Uppsala 1793; *Förslag till förbättrade kyrko-sånger*, Johan Pehr Lindh, Stockholm 1814; jfr Lennart Tegborg & Harry Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5 Individualismens och upplysningens tid*, Verbum, Stockholm 2000 s. 117–119; Möller, *Den gamla psalmboken* s. 308–309; se även Rolf Törnqvist, "Oppositionen mot 1819 års psalmbok" i Christer Ahlberger och Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*, Humanistiska fakulteten, Göteborg 1993 s. 140.

52 *Försök till kyrko-sånger, af Samuel Ödmann*, Johan Fr. Edman, Uppsala 1798, exemplar i Styrstad; inventeringsprotokoll, Styrstads kyrka (Norrköping) 2019-01-24; jfr Törnqvist, "Oppositionen mot 1819 års psalmbok" s. 140–142.

53 Inventeringsprotokoll, Kärna kyrka (Kärna) 2019-09-17.

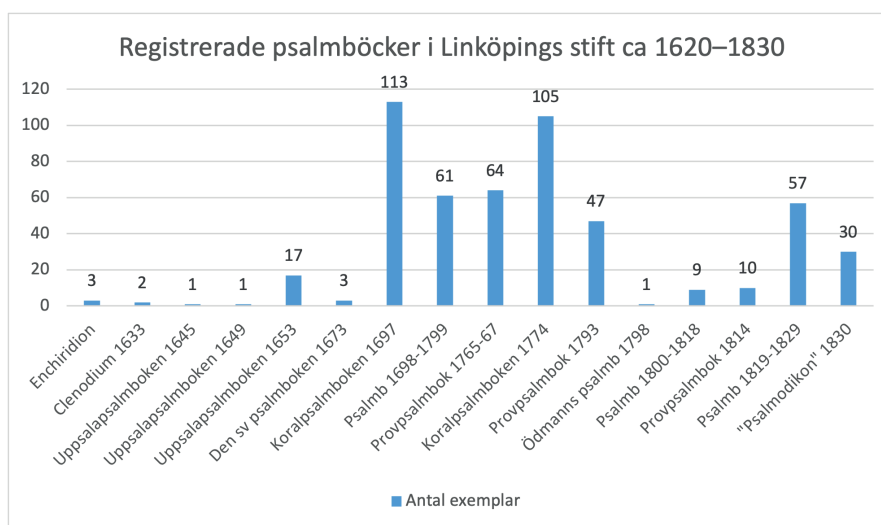
54 Inventeringsprotokoll, Torpa kyrka (Ydre) 2019-02-14; Tegborg & Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5* s. 158; se särskilt Lenhammars fördjupningsartikel, "Själaskatt och Himmelsk kärlekskysst – 1700-talets andaktslitteratur" s. 251.

55 Se exempelvis Törnqvist, "Oppositionen mot 1819 års psalmbok" s. 147–161; Hanna Alenius, "Wi anhålla, att få begagna våra förfäders lärdom och underwisning, af våra Gamla Psalmer." Visitationshandlingarnas vittnesbörd om motståndet mot 1819 års psalmbok i övre Norrland under perioden 1819–1903", opublicerad masteruppsats, Institutionen för kultur och samhälle, Linköpings universitet 2020.

i kyrkorna – framför allt i form av utjänta privatpsalmböcker, som ibland har gått i arv i generationer. Volymernas kulturhistoriska värde ligger framför allt på det personhistoriska planet, men ett par särskilda utgåvor förtjänar att nämnas. 1823 års utgåva, tryckt av Nils Magnus Lindh i Örebro, är en av de första oktavupplagorna av 1819 års psalmbok där melodierna markerats med noter – vilket också poängteras på titelbladet.⁵⁶ Den var alltså anpassad för att behändigt kunna köpas och brukas av privatpersoner, men av de elva exemplar som registrerats under inventeringen är det bara ett som varit privatägt;⁵⁷ övriga har hört till respektive kyrka, varav ett varit placerat på ”Orgel-läktaren för Sångaren”.⁵⁸

Melodierna till svenska kyrkans psalmer, noterade med ziffror (ofta refererad till med undertiteln *Psalmodikon*) som gavs ut 1830 av prästen Johannes Dillner (1785–1862), är inte direkt en psalmbok, utan en handbok för hur psalmbokens melodier skulle kunna spelas på ett psalmodikon – ett enkelt stråkinstrument avsett som ackompanjemang vid andakterna i hemmen och i sockenskolorna.⁵⁹ Ett 30-tal registrerade exemplar i stiftets kyrkor ger vid handen att bokens spridning sanktionerades av domkapitlen, vilket sannolikt kan bekräftas i samtida ämbetsbrev och cirkulär.

Ytterligare en 1800-talpsalmbok som kan noteras är den illustrerade praktutgåva som gavs ut av bokförlaget Fröléen på 1890-talet. Boken är tidstypisk i sin utformning, med ett illustrerat förlagsklotband som gör den lätt att avfärda som en ointressant massprodukt. Den är dock tämligen ovanlig; endast fyra exemplar har registrerats i stiftets kyrkor, och den bör därför tas om hand när den påträffas.⁶⁰

⁵⁶ *Den svenska psalmboken. Af konungen gillad och stadfästad, år 1819. Med choral-noter*, N.M. Lindh, Örebro 1823.

⁵⁷ Exemplar tillhörigt apotekaren Jonas Isak Asklöf (1814–1889), inventeringsprotokoll, S:t Johannes kyrka (Norrköping) 2019-01-24.

⁵⁸ Exemplar tillhörigt S:t Olai; inventeringsprotokoll, S:t Olai kyrka (Norrköping) 2018-09-27.

⁵⁹ Johannes Dillner (red.), *Melodierna till svenska kyrkans psalmer, noterade med ziffror, för skolor och menigheten*, Norstedt, Stockholm 1830.

⁶⁰ Albert Lindström & Fredrik Sandberg (red.), *Svenska psalmboken jemte de af J. C. F. Hæffner utgifne koralerna till alla den Svenska kyrkans psalmer samt messan*, Fröléen & comp., Stockholm 1892.

Liturgiska böcker

De äldsta tryckta handböckerna

Liturgiska handböcker och missalen har spelat en central roll i utformningen av gudstjänsten sedan medeltiden, och som tidigare berörts hör missalen och brevriarier i olika stiftsspecifika varianter till de allra första böcker som trycktes för den svenska bokmarknaden.⁶¹ För Linköpings del är dock det bevarade tryckta materialet magert, och i stiftets kyrkor har inte några liturgiska böcker från katolsk tid återfunnits.

1529, tre år efter att tryckeriverksamheten ställts under kunglig kontroll, gavs den äldsta bevarade svenskspråkiga handboken ut. Under de följande decennierna kom handböcker i ständigt nya reviderade upplagor att utgöra ett viktigt redskap när den reformerade, evangeliska gudstjänsten skulle koncipieras.⁶² De äldsta volymer som påträffats vid inventeringen kommer från den femte kända utgåvan från 1548, och har återfunnits i fyra exemplar. I samtliga fall har denna handbok varit sammanbunden med *Messan på Swensko* från samma år, och i tre av volymerna har även *Een liten song-book til at bruka j kyrkionne* från 1553 fogats in i volymen.⁶³ Trots att de bevarade exemplaren är få, indikerar det närmast identiska utförandet en allmän praxis att sätta samman flera separata tryck till en gemensam handbok för gudstjänstbruk. Tre av de bevarade volymerna har dessutom dekorerats med identiska rullstämplar och har därmed bundits i samma verkstad.⁶⁴

Att inga evangeliska handböcker äldre än 1548 har påträffats kan givetvis bero på att äldre utgåvor har nöts ner och kasserats med tiden, men sannolikt beror det också på att det fram till 1540-talet fanns ett reformkatolskt motstånd mot alltför genomgripande förändringar i kulten i Linköpings stift.⁶⁵ Först efter superintendenten Georg Normans visitation på försommaren 1540 genomdrevs att evangelisk gudstjänst skulle firas i stiftet. Efter Dackefejdens oroligheter skärptes hållningen genom den ordinantia som antogs vid 1544 års riksdag. De bevarade exemplaren av 1548 års handbok och mässordning kan därmed även tolkas som kvarlevor av en ambition att på allvar implementera evangelisk gudstjänst i götalandskapen i efterdyningarna av 1540-talets reformer.⁶⁶

I övrigt är det tunnsått med handböcker från 1500-talet; i Kaga kyrka finns både handboken och mässan på svenska i 1557 års utgåva. Sannolikt har även dessa två volymer varit sammanbundna, men när de togs tillvara och restaurerades på 1950-talet saknades pärmarna och häftningen var upplöst. Sedan de bundits om föreligger de nu i separata band.⁶⁷ Även två olika exemplar av 1586 års handboksutgåva har påträffats.⁶⁸ Det ena, som finns i Rogslösa, är hårt renoverat och har bundits om på 1800-talet. Det andra exemplet, som återfanns i Bellö kyrka är sammanbunden med *Wärs Herras Jesu Christi pina och vpståndelse*, en passionsberättelse på rim, tryckt 1556,⁶⁹ samt med

61 Se ovan s. 12; jfr Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 1 s. 29–38.

62 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 1 s. 358–360.

63 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 2 s. 153–155; inventeringsprotokoll, Eksjö kyrka (Södra Vedbo) 2018-04-16; Skänninge församlingsexpedition (Folkungabygden) 2019-04-25, volym tillhörig Järstads kyrka; samt i Österbymo pastorsexpedition (Ydre) 2019-02-13, volymer tillhöriga Asby och Svinhult; sångboken saknas i den sistnämnda.

64 Inventeringsprotokoll, Järstads kyrka (Folkungabygden) 2019-04-25, samt i Asby och Svinhult (Ydre) 2019-02-13; enligt Hedberg användes stämplarna bland annat av Hans Pedersson i Stockholm på 1540-talet; Hedberg, *Stockholms bokbindare* I s. 16.

65 Herman Schück, "Johannes Magni", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 20, 1973-1975, urn:sbl:12114, hämtad 2022-04-04.

66 Lennart Tegborg & Åke Andrén (red.), *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid*, Verbum, Stockholm 1999 s. 110–112; jfr Berntson, *Kättarland* s. 174–197.

67 Inventeringsprotokoll, Kaga kyrka (Kärna) 2019-09-17; i volymerna finns dokumentation över konserveringen, utförd vid Vadstena landsarkivs bokbinderi.

68 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 3 s. 36–37.

69 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 2 s. 227–228.

en avskrift av mässan på svenska, sannolikt gjord under andra hälften av 1500-talet. Med tanke på tryckens skiftande ålder är det dock osäkert om volymen haft denna sammansättning redan från 1580-talet, eller om inbindningen gjorts i efterhand, senast någon gång under 1600-talets först årtionden.⁷⁰

Av Johan III:s liturgiska reformer, manifesterade i *Nova ordinantia* och *Liturgia Svecanæ Ecclesiae* eller "Röda boken" från 1576, har inga spår eller fragment återfunnits i stiftets kyrkor. Detta indikerar att utrensningen av dessa böcker i efterdyningarna av Uppsala möte 1593 varit högst effektiv – i vilket fall har det knappast funnits något intresse att bevara volymerna ute i församlingarna, i den mån de alls funnits där och kommit till användning.

1600-talets handboksutgåvor

Efter Uppsala möte inleddes arbetet med att revidera de liturgiska böckerna. Förslag förelåg 1599 och 1608, men det var först 1614 som den nya kyrkohandboken trycktes och kunde distribueras till församlingarna i stor skala.⁷¹ I stiftets kyrkor har 30 bevarade exemplar registrerats, vilket indikerar en stor spridning; sannolikt har varje kyrka haft minst ett eget exemplar. Nya upplagor av 1614 års handbok kom ut 1637, 1671 och 1682, men dessa är betydligt ovanligare; ingen av upplagorna kommer upp över tiotalet bevarade exemplar.

Handböckerna 1693–1942

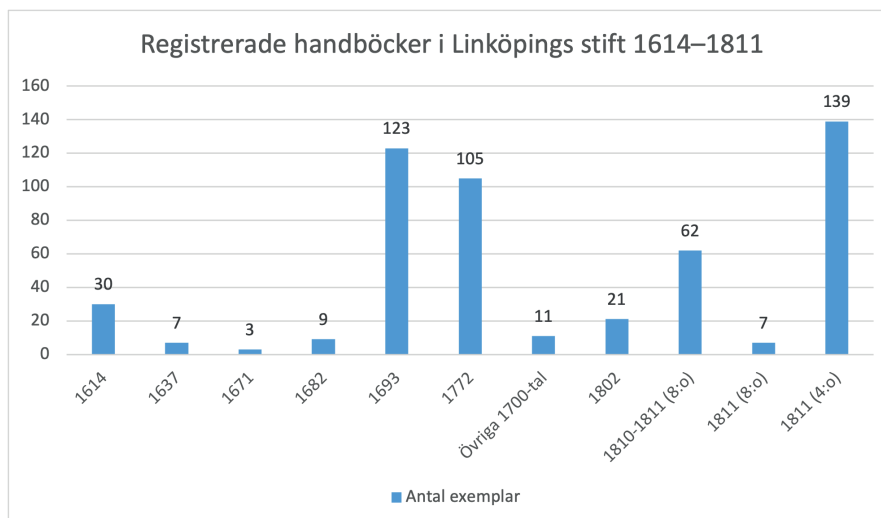
Precis som i fallet med psalmböckerna, kom det karolinska enväldets strävan efter enhetlighet och likriktning också att påverka liturgin. I kölvattnet av 1686 års kyrkoordning togs en ny, enhetlig handbok fram. Den trycktes första gången 1693 och kom att gälla ända fram till 1811. Liksom vi tidigare sett i fråga om 1697 års psalmbok, ser vi en hög bevarandegrad av 1693 års handbok, med 123 exemplar från förstautgåvan, 105 exemplar i andraupplagan från 1772 och ytterligare 21 exemplar i tredjeupplagan från 1802.

1809 togs beslut om en ny kyrkohandbok som i långa stycken kom att bryta med de liturgiska traditioner som präglade reformationstidens och ortodoxins gudstjänstliv. Den nya handboken stadfästes 1811 och gavs ut i tre utföranden, två i oktavformat, tryckta av Henrik Nordström i Stockholm 1810–1811 i fraktur- respektive antikvastil, och en mer påkostad i kvarto, tryckt av Sara Johanna Raam i Norrköping. Även om kritiken mot den nedskalade liturgin bitvis var hård, gällde 1811 års handbok – med en större revidering 1861 och flera tillägg – fram till 1894, då en begynnande liturgisk förnyelse och återgång till den allmänkyrkliga traditionen kan skönjas. En revidering 1917 följdes av nya utredningar som fortsatte den utstakade vägen och som resulterade i 1942 års handbok och missale, vilken gällde fram till 1986.⁷²

70 Inventeringsprotokoll, Bellö kyrka (Södra Vedbo) 2018-03-23; Rogslösa kyrka (Vadstena-Dal) 2019-06-10.

71 Christer Pahlmblad, "Gudstjänstliv och gudstjänstbruk i 1600-talets Sverige", i Lennart Tegborg & Ingun Montgomery (red.), *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, Verbum, Stockholm 2002 s. 259.

72 Tegborg, Lennart & Jarlert, Anders (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6 Romantikens och liberalismens tid*, Verbum, Stockholm 2001 s. 32–35; Tegborg, Lennart & Bexell, Oloph (red.), *Sveriges kyrkohistoria 7 Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Verbum, Stockholm 2003 s. 266–268; Tegborg, Lennart & Brohed, Ingmar, *Sveriges kyrkohistoria 8 Religionsfrihetens och ekumenikens tid*, Verbum, Stockholm 2005 s. 54–55, 127–130; jfr protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

De liturgiska handböckernas betydelse och kulturhistoriska värde

De bevarade handböckerna gör det möjligt att studera hur normerna för hur gudstjänsten skulle firas förändras över tid, från reformationstidens kontroverser, via 1600-talets ortodoxi, upplysningens och neologins inflytande under det tidiga 1800-talet, till den liturgiska förnyelsens genombrott i mitten av 1900-talet. Även om inventeringens fokus har legat på det äldre materialet, och det endast är i undantagsfall som liturgiska böcker från senare delen av 1800-talet och framåt har klassats som kulturhistoriskt värdefulla, så kan det finnas ett värde i att försöka bevara serierna av handböcker så intakta som möjligt.

Men handböckerna visar inte enbart på normen, eftersom noteringar och spår av bruk i böckerna ständigt återkommer som ett vittnesbörd om att praxis ute i församlingarna var betydligt mer flexibel än vad enbart de tryckta utgåvornas texter ger vid handen. Inte minst 1600-talets handböcker kännetecknas av att de ofta är försedda med handskrivna tillägg med liturgiska moment, vilket vittnar om att 1614 års handbok inte var ensam normerande för gudstjänstens utformning. Även 1571 års kyrkoordning och utbildad praxis spelade stor roll. Som påpekats av Christer Pahlmblad uppvisar 1600-talets gudstjänstliv ”en betydande brokighet” med utrymme för lokala variationer, något som alltså avspeglas i de bevarade böckerna.⁷³ Exempel på sådan utvecklad praxis presenteras i appendix.

Koralböcker och musikalier

Handskrivna och tryckta noter

Äldre musiktryck är sällsynt i kyrkorna, vilket delvis har att göra med att det länge var tekniskt komplicerat, och därmed dyrt att trycka noter. Tryckningen av musik komplicerades också av att de olika stiftens sedan medeltiden utvecklat egna musikaliska och liturgiska traditioner. I 1500-talets evangeliska missalen liksom i *Een liten song-book til at bruka i kyrkionne*, som alla var tänkta att användas över hela riket, består musikpartierna därför endast av blanka notrader. Noterna har därefter fyllts i för hand, vilket sannolikt ombesörjts av den lokale kantorn. Varje exemplar är alltså unikt, och även i den mån de följer stiftens liturgiska traditioner, så visar volymerna på hur musiken faktiskt kan ha klingat i kyrkorna under det tidiga reformationsskedet.

⁷³ Pahlmblad, ”Gudstjänstliv och gudstjänstbruk” s. 259.

Sången var en viktig del av de blivande prästernas utbildning, varför stiftens domkyrkor och katedralskolor kom att spela en avgörande roll för utvecklingen av det kyrkliga musikkivet. Kvarlevorna från skolornas musikundervisning är dock fåtaliga, och i kyrkorna finns endast fragmentariska spår bevarade. I början av 1620-talet trycktes en noterad sångbok, *Liber cantus*, avsedd att användas av katedralskolornas djäknar i sångundervisningen och vid domkyrkornas gudstjänster, men där ambitionen också var att musikundervisningen skulle ge frukt i gudstjänstlivet i stort, så att ”en skön Symphonia måtte höras vthi alla Församlingar”.⁷⁴ En viss tonvikt ligger på begravningsånger, vilket speglar att djäknarnas sång var ett traditionellt inslag vid begravingar och en källa till välbehövliga sidoinkomster för skolorna.⁷⁵

Hur stora upplagorna av *Liber cantus* var är osäkert, men böckerna brukades flitigt, varför få exemplar har överlevt till idag; bland kyrkorna i Linköpings stift har endast ett exemplar återfunnits. Fynd av flera exemplar av den särskilda Växjöutgåvan från 1623 vid den pågående inventeringen i Växjö stift ger dock vid handen att den varit mer eller mindre allmänt förekommande, och att prästerna av allt att döma har använt dem i liturgin i sina församlingar.⁷⁶

Som tryckt sångbok från svenskt 1600-tal utgör dock *Liber cantus* ett undantag; i regel var de sångböcker och kompendier som brukades vid skolor och i kyrkorna kopierade för hand. Ytterst få exemplar har bevarats till idag, men vid inventeringen i Klockrike kyrka återfanns en handskriven skolsångbok, som grundat på notskriftens utformning kan dateras till 1600-talet.

Själva volymen är bunden i pergament från en medeltida handskrift, och i makulaturen i pärmarna finns fragment av en latinsk bibel, tryckt omkring år 1500. Boken är sammansatt av flera häften, skrivna av olika händer, och den innehåller latinska och svenska hymner, mässpartier på svenska och gregorianska sångsatser. Bitvis är sidorna dekorerade med figurer och ansikten som framträder bland notraderna, och i ett parti med avskrifter från den kända sångsamlingen *Piae cantiones* som trycktes första gången i Greifswald 1583, har skrivaren försökt efterlikna tryckta anfangar, så till den grad att han på vissa ställen har klistrat in anfangar som klippts ut ur tryckta böcker.⁷⁷ Volymen bär därmed på flera lager av kultur- och bokhistorisk information och visar hur handskriven och tryckt text kunde interagera i reformations- och stormaktstidens kyrkliga kultur.

⁷⁴ *Liber cantus, in quo glorificationes, hoc est: kyrie et venite, nec non: sequentia ac antiphona, in summis & simplicibus festis, atq; diebus dominicalibus usitatae, continentur: additus est etiam cantus ecclesiasticus sive Gregorianus, qui in solennibus ecclesiae festivitatibus, canitur: item: Threnodia, quibus in funerum deductionibus, utuntur. Cum gratia & privilegio Regiae Majestatis*, Eskil Mattson, Uppsala 1620; cit. Nicolaus Krokius (red.), *Liber cantus. In quo glorificationes, hoc est: kyrie et venite, Nec Non: sequentia ac antiphona, in summis & simplicibus Festis, atq[ue] diebus Dominicalibus usitatae, continentur. Additus est etiam cantus ecclesiasticus sive Gregorianus, qui in solennibus Ecclesiae Festivitatibus, canitur. Item: Threnodia, quibus in funerum deductionibus, utuntur. Upsalia, excudebat Eschillus Matthiae, anno 1623.*, Eskil Mattson, Uppsala 1623 (andraupplaga, särskilt avsedd för Växjö stift) fol A1v; jfr Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp. 516.

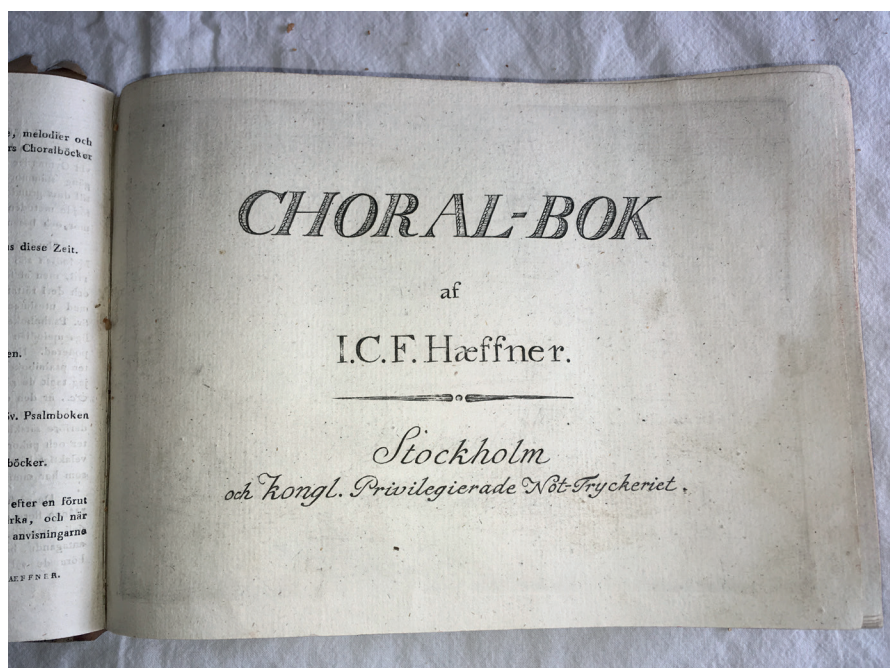
⁷⁵ Tobias Norlind, *Latinska skolsånger i Sverige och Finland*, Lund 1909 s. 5–7; Gisela Luttu, ”Musikorganisation och musikutövning i Linköpings skola, kyrka och stad 1611–1724”, opublicerad trebetysuppsats, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala 1968/Centrum för musikpedagogisk forskning (MPC) vid Kungl. Musikhögskolan 1993 s. 21–22.

⁷⁶ Inventeringsprotokoll, Rogslösa kyrka (Vadstena-Dal) 2019-06-10; se bland annat inventeringsprotokoll, Gränna kyrka (Gränna-Visingsö, Växjö stift) 2021-08-09, samt inventeringsprotokoll, Månsarps kyrka (Månsarp, Växjö stift) 2021-08-25.

⁷⁷ Inventeringsprotokoll, Klockrike kyrka (Borensberg) 2019-08-07.

Tryckta koralböcker och liturgisk musik under 1800-talet

En tryckt utgåva av *Svenska mässan* kom 1799 med sättning av hovkapellmästaren Johann Christian Friedrich Haeffner (1759-1833), varav tre exemplar har återfunnits i respektive Gamleby, Törnevalla och Vårdnäs.⁸¹ Haeffner utarbetade även en koralbok till 1695 års psalmbok som kom ut 1808, men som idag är ovanlig – under inventeringen har endast ett exemplar registrerats.⁸² Den koralbok som Haeffner utarbetade till 1819 års psalmbok är däremot vanlig i sin originalutgåva från 1820–1821, där 90 bevarade exemplar runtom i stiftets kyrkor vittnar om arbetets inflytande på församlingssången.

Johann Christian Friedrich Haeffners sällsynta koralbok till 1695 års psalmbok, tryckt 1808, Godegårds kyrka.

I övrigt är förekomsten av musiktryck från 1800-talet tämligen sporadisk. En reviderad koralbok som återfinns här och var, gavs ut 1882 under redaktion av Christopher Ludvig Anjou och Johan Fredrik Törnwall, som båda hade anknytning till stiftet – den senare som *director musices* och domkyrkoorganist i Linköping.⁸³ Men det är först med *Musiken till svenska mässan*, utgiven 1896 som en bilaga till den nyligen omarbetade handboken, som vi ser ett tryck som återkommer med större regelbundenhet, med 55 registrerade exemplar.⁸⁴ Denna bilaga, som togs fram under redaktion av Gunnar Wennerberg, Conrad Nordqvist, Richard Norén och Johan Lindegren, utövar fortfarande ett visst inflytande i kyrkomusiken, framför allt genom den litanias som traditionellt sjungs under fastetiden.

81 *Svenska Mässan med därtill hörande svar och sånger, fyrstämmigt satte uti Konungens höga närvaro Wid högtidligheter i Kongl. Slotts Capellet Upförde 1799*, kungl. privilegerade nottryckeriet, Stockholm 1799; jfr Folke Bohlin, "Johann Christian Friedrich Haeffner", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 17, 1967–1969, urn:sbl:13474, hämtad 2022-04-04; Inventeringsprotokoll, Gamleby kyrka (Norra Tjust) 2018-09-24; Törnevalla (Åkerbo) 2019-10-07; Vårdnäs (Vist-Vårdnäs) 2019-04-03.

82 C F Haeffner, *Choral-bok. Utgifven af Joh. Christian Fredrich Haeffner, Kongl. Hof-Kapellmästare*, Carl Delén, Stockholm 1808; inventeringsprotokoll, Godegårds kyrka (Borensberg) 2019-08-08

83 *Koralbok för Svenska kyrkan. Reviderad upplaga utgifven af Chr. L. Anjou och J. Fr. Törnwall*. Lund C.W.K. Gleerups förlag 1882

84 *Musiken till svenska mässan: bilaga till svenska kyrkans handbok*, Abr. Lundquist, Stockholm 1896.

Dogmatik och bekännelseskriter

Detta är en kategori av böcker som utgjorde grunden för det arbete med undervisning och predikan som blev centralt för det evangeliska prästerskapet efter reformationen. Men det är också en typ av böcker som i en tid av konformitetssträvanden vanligen har haft en tydlig avsändare i den andliga och världsliga överheten, och som använts som rättesnöre för att bibehålla den rena läran och den ”enighet i religionen” som ansågs nödvändig för samhällets fortbestånd.⁸⁵

Confessio fidei (1594) innehöll den svenska kyrkans bekännelseskriter, såsom de fastställdes genom Uppsala mötes beslut föregående år. Boken var ett viktigt dokument när den gavs ut; i den explosiva politiska situation som rådde i mitten av 1590-talet, med en katolsk monark som hade sin huvudsakliga maktbas i Polen, och en strängt evangelisk riksföreståndare med högtflygande ambitioner, tog beslutet i Uppsala i det närmaste formen av ett sammansvärjelsebrev med udden riktad mot kungamakten. För kyrkans ledning, liksom för riksföreståndaren hertig Karl och riksrådet, var det centralt att genom beslutet markera en enighet i de dogmatiska och liturgiska frågorna som tidigare hade varit allt annat än självklara, och som delvis hade drivits fram av en tongivande del av prästerskapet. Utgivningen av *Confessio fidei* och dess spridning – som bör ha varit mycket stor – kan alltså ses som en del av en ambition att skapa rättning i leden.⁸⁶

Idag är förstautgåvan av *Confessio fidei* sällsynt, och endast tre exemplar har kunnat registreras i stiftets kyrkor.⁸⁷ Arbetet trycktes om flera gånger under det följande seklet: en latinsk utgåva kom 1644, liksom tre svenska utgåvor 1657, 1663 och 1675, men av dessa har bara tre exemplar av 1663 års utgåva påträffats.⁸⁸ Till hundraårsminnet av Uppsala möte kom dock en ny utgåva som tillsammans med 1686 års kyrkolag, handboken 1693 och 1695 års psalmbok utgjorde viktiga redskap för att implementera Karl XI:s kyrkopolitiska program i församlingarna. Påfallande många exemplar har påskriften att de ”allernådigast” förärats ”av Hans Kongl. M:tt”, men att inbindningen bekostats av församlingarna.⁸⁹

Två frihetstida böcker inom ämnesområdet dogmatik som förekommer frekvent, och som båda trycktes vid familjen Broocmans tryckeri i Norrköping, är Nicolaus Hunnius *Epitome credendorum, eller Then christeliga lärones korta begrep* (1726), samt *Concordia pia* (1730) eller konkordieboken (1730). *Epitome credendorum* kan beskrivas som en lärobok i luthersk troslära, och tangerar därigenom kateketiken (se nedan). Den hade kommit ut i en svensk upplaga redan 1647, och av denna utgåva har ett, ursprungligen privatägt exemplar registrerats under inventeringen.⁹⁰ Det är dock först med Broocmans 1700-talsupplaga som den blir allmänt förekommande.

Konkordieboken är av mer renodlad dogmatisk karaktär och utgörs av en sammanställning av de evangelisk-lutherska bekännelseskritererna som ursprungligen utarbetades 1580 i ett försök att ena de splittrade lutherska kyrkorna i Tyskland. I Sverige var den världsliga överheten länge tveksam till att anta konkordieboken i sin helhet, då man fruktade att en tydligare kodifiering av tros läran skulle ge prästeståndet en alltför

85 Ingun Montgomery, ”...enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundval till ett ... varachtigt regemente-”, i Göran Inger (red.), *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*, Nerenius & Santérus, Stockholm 1984 s. 47–66.

86 Tegborg & Andrén (red.), *Sveriges kyrkohistoria 3* s. 212–222; Ingun Montgomery, ”...enighet i religionen” s. 47–63; Kjellgren, *Taming the Prophets* s. 105–106.

87 Inventeringsprotokoll, Finspångs församlingsexpedition (Finspång), volym tillhörig Risinge kyrka, 2018-03-08; Västervik/S:t Gertrud (Södra Tjust) 2018-04-05; samt Årvids stora kyrka (Årvid) 2019-10-21.

88 Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp 184–186; inventeringsprotokoll, Konungsunds kyrka (Västra Vikbolandet) 2018-02-09, Motala kyrka (Motala) 2019-08-12, Styrstads kyrka (Norrköping) 2019-01-24.

89 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

90 Inventeringsprotokoll, Konungsunds kyrka (Västra Vikbolandet) 2018-02-09.

stark ställning i de kyrkliga och dogmatiska frågorna. En latinsk utgåva trycktes i Strängnäs 1668, men först 1686, då konkordieboken förlorat mycket av sin kyrkopolitiska sprängkraft, antogs den av Sveriges riksdag, och den trycktes alltså inte i svensk översättning förrän drygt trettio år senare, med Uppsala mötes beslut som bilaga.⁹¹

Fördelningen i antalet bevarade exemplar mellan dessa båda arbeten är ojämn: av konkordieboken har 78 exemplar registrerats mot 44 av Hunnius *Epitome*. Samtidigt framgår av ägaranteckningarna i flera exemplar, att böckerna har köpts in tillsammans. I ett fall (Sunds kyrka) påpekas att införskaffandet skett ”effter Höga Öfverhetens Befallning”. Dessa böcker skulle alltså finnas i kyrkorna, och troligen är det graden av bruk som har påverkat överlevnaden: *Epitome* var en liten behändig bok i oktavformat som sannolikt utnyttjades mer i det dagliga arbetet och för utlåning än vad som var fallet med konkordieboken.⁹²

Katekeser

En underavdelning, som enkelt uttryckt kan sägas vara dogmatikens didaktiska tillämpning, är kateketiken. En katekes sammanfattar dogmerna och förmedlar dem på ett lättfattligt sätt, ofta i form av frågor och svar, anpassade för att användas direkt i undervisningen.

Gränsdragningen mellan dogmatik och kateketik är inte alltid lätt att dra; den ovan nämnda *Epitome credendorum* är ett gränsfall, vilket även kan sägas om Jacob Benzeliuss *Repetitio theologica* från 1735, som är en lärobok i dogmatik, utarbetad för att användas direkt i skolundervisningen. Av denna bok har dock endast ett exemplar identifierats vid inventeringen.⁹³

Äldre läroböcker och katekeser är överhuvudtaget mycket sällsynta. Från 1600-talet finns i stort sett bara två exemplar av en svensk utgåva av Luthers stora katekes från 1667. I övrigt representeras 1600-talets kateketik i första hand indirekt, genom katekeskommentarerna. Bland annat har ett exemplar av *Thesaurus catecheticus* eller *Gyldene clenodium* från 1631 påträffats. I detta arbete sammanfattade strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus Gothus sin egen stora kommentar till Luthers katekes, *Ethica Christiana*, utgiven i sju band 1617–1630.⁹⁴ *Thesaurus* var i första hand avsedd att användas som en handbok i katekesundervisningen i Strängnäs stift, men med tiden kom den också att användas i ärkestiftet och påbjöds även till bruk i Linköping och i Västerås. Nathanael Tilesius *Enarratio catecheseos Lutheranae*, som är en kommentar till Martin Luthers lilla katekes, utgiven på svenska 1661, har även den återfunnits i ett exemplar.⁹⁵ Om den låga förekomsten beror på att böckerna slitits ut, eller på att de inte haft någon större spridning går inte att avgöra med befintligt underlag.

Katekeser avsedda för lekmän förekommer i första hand från 1700-talet och framåt och användes huvudsakligen inför husförhören, i konfirmationsundervisningen, i sockenskolorna och efter 1842 även i folkskolorna. Eftersom de är bruksböcker som i många fall använts av flera generationer är de ofta hårt slitna, och inte så vanligt

91 Montgomery, ”Kungligt envælde och kyrklig uniformitet” s. 157; jfr Kjellgren, *Taming the Prophets* s. 239–240.

92 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; cit. inventeringsprotokoll, Sunds kyrka (Ydre) 2019-02-14; se vidare inventeringsprotokoll, Västervik/S:t Gertrud (Södra Tjust) 2018-04-05; Veta (Folkungabygden) 2019-05-28; Rönö & Östra Ny (Östra Vikbolandet) 2018-03-16; Landeryd (Domkyrko) 2019-11-13.

93 Inventeringsprotokoll, Borgs klockargård (Norrköping) 2019-01-22

94 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplar av *D. Martini Lutheri Catechismus then större* (Stockholm 1667) återfinns i Motala kyrka samt i Östra Husby; exemplaret av *Thesaurus catecheticus* (Strängnäs 1631) finns idag i Vadstena; fyra delar av Laurentius Paulinus Gothus *Ethica christiana* har också återfunnits i Grebo.

95 Inventeringsprotokoll, Kråkshults kyrka (Södra Vedbo) 2018-03-22.

förekommande som man skulle kunna tro. Titlar som förekommer bland 1700-talets kateketiska litteratur är Johann Cyriacus Höfers *Nyttig Frågo-Bibel* (1730), Olof Svebilius *Enfaldig Förklaring Öfwer Lutheri Lilla Catechismum* och Johann Philipp Fresenius *Skriftermåls- Och Communion-Bok*, varav de två sistnämnda återkommer i flera utgåvor. Under gustaviansk tid föreskrevs Svebilius *Förklaring* som den enda tillåtna kommentaren i prästernas katekesundervisning, och den kom även framgent att inarbetas i många av de utgåvor av Luthers lilla katekes som trycktes i massupplagor under 1800-talet.⁹⁶

Ett ovanligt tryck av katekeskaraktär är också de ”löftesbrev” som Gistads kyrkoherde Jonas Fredrik Carlström (1745–1826) lät trycka och dela ut till läsebarnen vid deras första nattvardsgång i början av 1800-talet. Denna sed kan givetvis ha förekommit på andra håll, men det är endast i Gistad som bevarade exemplar knutna till en enskild församling har påträffats under inventeringen.⁹⁷ Sannolikt skulle bruket av löftesbrev i konfirmationsundervisningen kunna bli föremål för en närmare kyrkohistorisk undersökning.

Bibelkommentarer

Även denna kategori av böcker har utgjort en viktig beståndsdel i kyrkornas och prästgårdarnas boksamlingar. Från tidigt 1700-tal finns ett par titlar som ständigt återkommer, och som utgjorde en av kyrklig och världslig överhet påbjuden litteratur för prästernas förkovran, och som ett stöd i deras undervisningsverksamhet. Men det finns även äldre arbeten som återkommer med viss regelbundenhet.

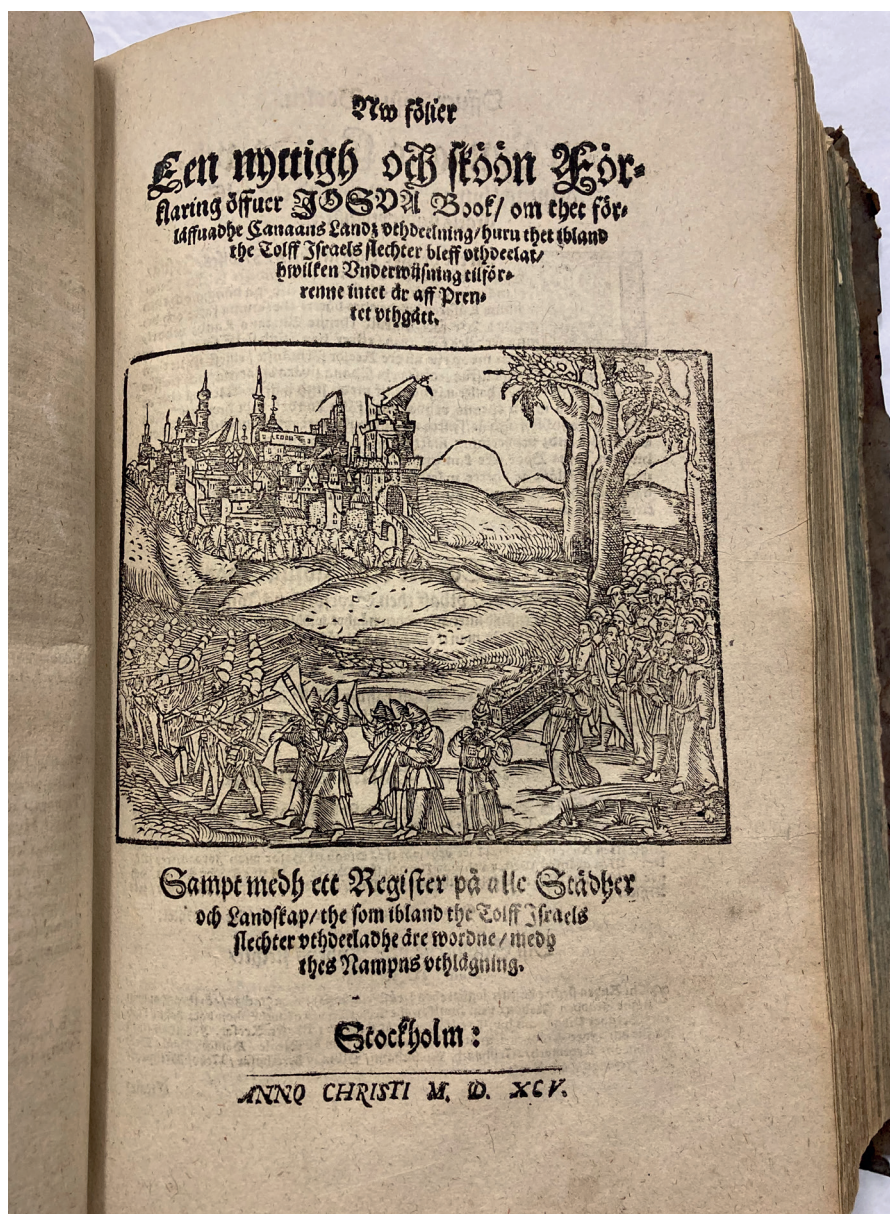
Heinrich Büntings bibliska böcker

Ett av de äldsta exemplen på biblisk kommentarslitteratur som återkommer i kyrkorna är *Itinerarium sacrae scripturae* av den tyske teologen Heinrich Bünting (1545–1606). Detta är en geografisk guide till bibelns länder, med ett tillägg om mått- och myntenheter som brukades under biblisk tid. Den första svenska utgåvan trycktes i Stockholm 1588, och den brukar räknas som den första svenskspråkiga boken med tryckta kartor.⁹⁸

⁹⁶ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; om Svebilius katekesförklaring, se Tegborg & Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria* 5 s. 128–129.

⁹⁷ Jonas Fredrik Carlström, *Min Bekännelse, mitt Löfte och min Önskan wid Döpelse-Förbundets högtidliga Stadfästelse för min första Nattwardsgång den [...] och hwilka jag framgent will ärbindra mig wid dylika och andra tillfällen. För Gistads Församlings Ungdom af Jon. Fredr. Carlström, Groth och Petre, Linköping 1806; inventeringsprotokoll, Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09.*

⁹⁸ Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 3 s. 67–70.

Büntings arbete hade översatts av Laurentius Johannis Laelius (d. 1603), som var professor i naturlära vid Johan III:s akademi i Stockholm, och som 1587 fått kungligt privilegium med ensamrätt på "samme bookz tryckande och förtryande her i Sverige på sex års tidh."⁹⁹ Privilegiet visar att det fanns en efterfrågan på den svenska bokmarknaden – sannolikt var verket redan spritt genom de äldre tyska utgåvorna. Trots att det rörde sig om en vidlyftig volym i folioformat har den svenska utgåvan uppenbarligen varit en god affär, då den kom ut i en andra, något reviderad upplaga 1595, även denna gång med Laelius som utgivare.¹⁰⁰

I stiftets kyrkor har sju exemplar av *Itinerariums* förstautgåva registrerats, samt ett

99 Riksregistraturet, 1587, RA, fol. 115v-116r, cit. i Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 3 s. 70.

100 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 3 s. 205–209.

av andrautgåvan, vilket tillsammans med 1571 års kyrkoordning gör titeln till det mest frekventa 1500-talstrycket efter 1541 års bibel.¹⁰¹ Genom inventeringen har också antalet kända exemplar ökat markant – i vilket fall om vi ser till den nationella bibliografiska litteraturen. I Collijns svenska bibliografi listas femton bevarade exemplar av vardera upplagan av Büntings resebok. Utöver dessa finns ytterligare ett par exemplar registrerade i den nationella bibliotekskatalogen LIBRIS. Med hänsyn till den generellt låga överlevnadsgraden för 1500-talsböcker – även för praktverk som detta – tyder dessa över fyrtio bevarade och registrerade exemplar på att upplagorna har varit jämförelsevis stora.

På 1610-talet gavs ett annat verk av Bünting ut på svenska, *Harmonia evangelistarum*, som var ett försök att utifrån de fyra evangelierna skapa en enhetlig och samstämmig berättelse om Jesu liv och gärning. Boken översattes av Norrköpingsborgaren och ämbetsmannen Hans Pålsson Low och trycktes 1615–1617, sannolikt med understöd av hertig Johan av Östergötland.¹⁰²

Verket, som har återfunnits i fjorton exemplar i stiftets kyrkor, är tryckt i samma format som *Itinerarium*, och trots att det skiljer närmare trettio år mellan utgåvorna har man sannolikt sett dessa båda verk som delar av en helhet; som för att understryka detta har i ett fall exemplaren av *Itinerarium* och *Harmonia* bundits samman i en volym.¹⁰³

Några påbud om att Büntings båda verk skulle köpas in till kyrkorna har inte kunnat beläggas. Spridningen har i stället byggts på en efterfrågan som rimligen har varit betydande. Kännetecknande för de båda arbetena är att de oftast tycks ha ingått i prästernas privata bibliotek, eller att de införskaffats på församlingarnas initiativ. Som regel kan volymerna tidigt knytas till respektive kyrka eller församling, men i något enstaka fall har böckerna tidigare ingått i en privat boksamling och skänkts i senare tid.

Ett exempel på det senare är det exemplar av *Harmonia evangelistarum* som återfanns i Vena, bundet i ett praktband med riksvapnet i den blindpressade pärmdekoren. Volymen har på 1620-talet ägts av skrivaren och befallningsmannen Jacob Olofsson Burman (ca 1572–1658), som i augusti 1628 skänkte den till ”Wördig och wellerdh Herr Lars Jonae, till een oförgieteligh ihogkomelse för deet store omak han för min lille Son Oloff hafft hafuer och ännu framdeles Hafua will. Gudh förläne til arbetet sijn Welsignelse Amen.”¹⁰⁴ Boken, som Jacob Burman sannolikt erhållit i sin roll som stats tjänare, har alltså använts för att avlöna sonens privatlärare, den i övrigt oidentifierade prästen Lars Jonae. Senare under 1600-talet har boken ägts av Ericus Matthiae Noraeus (1604–1686), kyrkoherde i Harbo och dennes son Johan Noraeus (d. 1731), kyrkoherde i Skepptuna, båda i ärkestiftet.¹⁰⁵ Hur och när boken hamnat i Vena har däremot inte kunnat undersökas närmare.

101 Exemplar av 1588 års utgåva återfinns i Lönneberga (Aspeland), Vånga (Norrköping), Torpa (Ydre), Godegård (Borensberg), Gistad (Åkerbo), Årvids stora kyrka (Årvid), Risinge (Finspång); protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

102 Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp. 128; Heinrich Bünting, *Harmonia evangelistarum: thet är: een ganska skön och endrechtigh the fyra helga ewangelisters tilsammanstämmeelse*, Ignatius Meurer, Stockholm, 1617, se särskilt översättarens dedikation.

103 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplar har registrerats i Slaka (Slaka-Nykil), Gryt (Valdemarsvik-Ringarum), Vena (Aspeland), Normlösa (Folkungabygden), Vinnerstad (Motala, 2 ex), Godegård (Borensberg), Gistad (Åkerbo), Björsäter (Årvid), Östra Stenby (Västra Vikbolandet), Regna (Finspång), Östra Ny (Östra Vikbolandet), Hultsfred (Aspeland), Överum (Norra Tjust); sistnämnda exemplar ägs av Överums hembygdsförening.

104 Inventeringsprotokoll, Vena kyrka (Aspeland) 2018-11-15

105 Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne D. 2*, Wahlström & Låstbom, Upsala, 1843 s. 29; Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne D. 3*, Wahlström & Låstbom, Upsala 1845 s. 3; Carl Henrik Carlsson, ”Släkten Burman i svenskt biografiskt lexikon – en släkt eller två? – eller tre?” i *Individ och historia: studier tillägnade Hans Gillingstam 22 februari 1990*, [Svenskt biografiskt lexikon], [Stockholm] 1989 s. 42–43.

Gezeliernas bibelverk

Ett arbete som ibland misstas för Karl XII:s bibel är en kommenterad bibelutgåva som påbörjades på Karl XI:s uppdrag och som utarbetades av tre generationer finska biskopar; Johannes Gezelius d.ä. och sonen Johannes Gezelius d.y., som båda var biskopar i Åbo, samt sonsonen Johannes Gezelius d. yngste, som var biskop i Borgå. Detta bibelverk gavs ut i sex delar 1711–1728 och köptes in till församlingarna efter påbud från Kungl Maj:t med domkapitlen som distributör. Verket, som vanligen är fördelat på tre band i folioformat, förekommer därför frekvent i stiftets kyrkor, där 216 volymer registrerats i åtminstone ett sjuttiofem kompletta uppsättningar.

Författarporträtt av Johannes Gezelius d.ä., kopparstick i andra bandet av Gezeliernas bibelverk, Mogata kyrka.

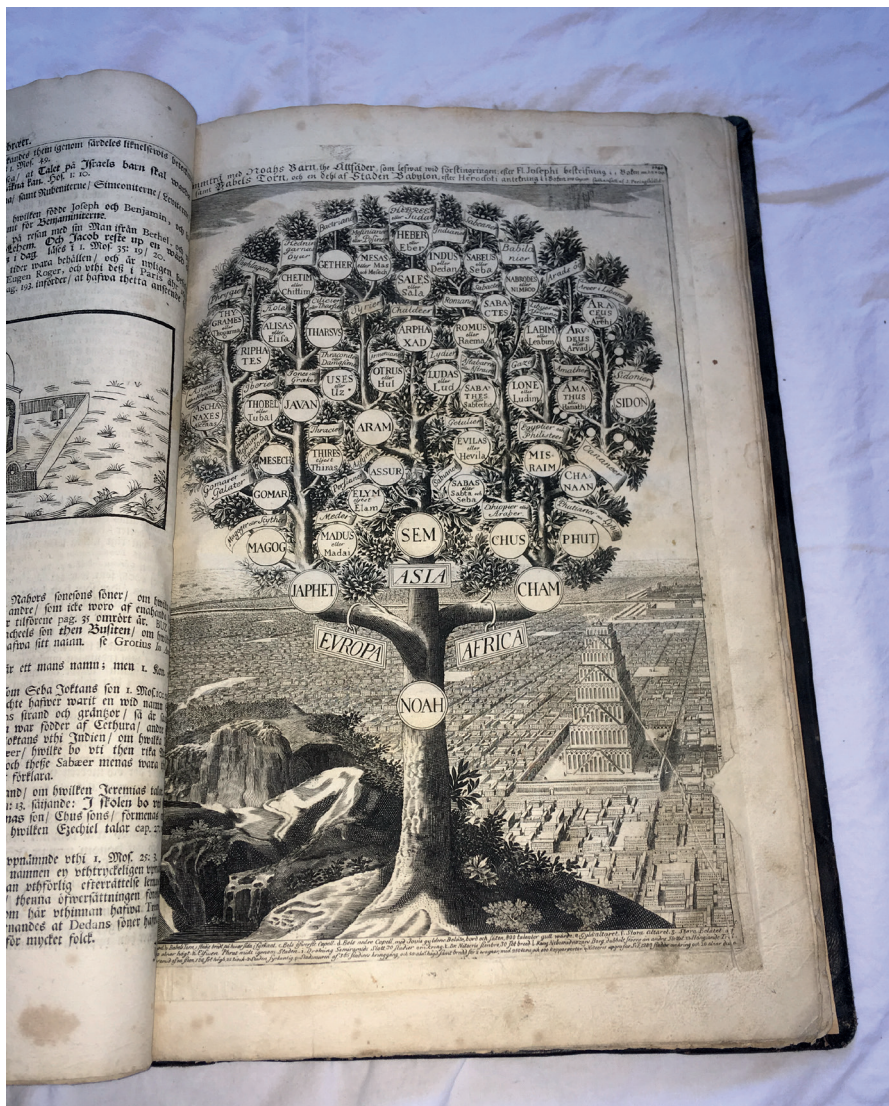
Peringskiölds bibliska släktregister

En book af menniskiones slächt, och Jesu Christi börd (1713) är ett stort upplagt verk som reder ut bibelns genealogi och släktförhållanden från Adam till Jesu tid. Avsett som ett bihang till 1703 års stora kyrkobibel, och tryckt i samma format, utarbetades verket av riksantikvarien Johan Peringskiöld (1654–1720). Boken, som är rikt illustrerad med kopparstick, gavs ut med medel utverkade av kanslikollegiet och Kungl. Maj:t. och trycktes i 2 600 exemplar.

Enligt en kunglig förordning finansierades tryckningen slutgiltigt genom att alla församlingar i riket ålades att lösa in ett exemplar, plus kostnaden för inbindningen. Övriga exemplar – motsvarande en tredjedel av utgåvan – behöll Peringskiöld som författarhonorar, med möjlighet att låta dem "till privatos försäljas".¹⁰⁶ Enligt Peringskiöld själv gick distributionen trögt, och i ett brev 1716 beklagade han sig över att "Kyrkorne ursächta sig dermed, att alla deras medell till Riksens tjänst äro borttagne". Av ägaranteckningar i flera av de 66 exemplar som har återfunnits i stiftets kyrkor framgår dock att böckerna tycks ha köpts in mangrant runt 1714–1715.¹⁰⁷

106 Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. 4, Antikvitetsarkivet, 1*, Stockholm 1935 s. 150–153, cit s. 152.

107 Cit. ibid s. 153; protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

Människornas släkträd efter Noas söner, kopparstick ur Peringskiölds bibliska släktregister, Misterhults kyrka.

Halenius bibelkonkordantier

Concordantiae biblicae (1734–1744) är en biblisk ordbok, utarbetad av Laurentius Halenius (1654–1722). I kyrkorna dyker den vanligen upp fördelad på två eller tre band. Sammanlagt har 72 volymer i åtminstone ett femtiotal kompletta uppsättningar av arbetet registrerats i stiftet. Av allt att döma har de köpts in via prenumeration från domkapitlet på 1750-talet, men de bevarade volymerna innehåller påfallande få spår av bruk, vilket kan tyda på att verket inte nyttjats särskilt flitigt.¹⁰⁸

Predikosamlingar och fromhetslitteratur

Bland kyrkornas böcker finns också postillor och uppbyggelselitteratur. Detta var arbeten som – i likhet med 1700-talets bibelkommentarer – delvis köptes in som stöd för prästerna i deras undervisning och predikoverksamhet, men som också ställdes till sockenbornas direkta förfogande genom utlån.

108 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

De äldsta postillorna

Från 1500-talet förekommer enstaka större latinska predikosamlingar i folioformat av Martin Luther och Johannes Brenz (1499–1570).¹⁰⁹ Bland mindre postillor på folkspråk, som i högre grad var brukslitteratur, kan två utgåvor från sekelskiftet 1600 särskilt omnämnas. Den ena är ett exemplar av en tysk postilla av Johann Habermann i sex delar (Wittenberg 1599–1600), som ägts och använts av kyrkoherde Nicolaus Benedicti Lincopensis (d. 1638) i Borg och Löt.¹¹⁰ Den andra är Simon Musaeus (1521–1576) *Postilla*, översatt till svenska av stockholmskaplanen Petrus Eri (fl 1547–1592), även den utgiven i sex delar 1606–1608.¹¹¹ Exemplar av Musaeus postilla har registrerats i tre av stiftets kyrkor, och i en av dessa har även fragment av en dubblett återfunnits. Med hänsyn till den låga överlevnadsgraden av detta arbete – Collijn listar endast ett fåtal bevarade exemplar i sin bibliografi – vittnar inventeringen om att Musaeus postilla sannolikt har varit både spridd och läst bland stiftets prästerskap under 1600-talets första hälft.¹¹²

I övrigt är det tunnslätt med postillor och predikosamlingar från tiden före sekelskiftet 1700. En folioutgåva med predikningar av Christoph Barbarossa (1568–1623), *Postilla postillarum practica* (Hamburg 1624), återfanns i Vena kyrka; en svensk översättning av Martin Mollerus (1547–1606) *Praxis Evangeliorum: Eller Huus Postilla För alle fromme och gudfruchtige hierta* (Stockholm 1675) har registrerats i Östra Ny. Ett exemplar av *En christeligh, och then H. Skriffitz lijmätigh vthlägningh* (Rostock 1623), som är en samlingsutgåva med likpredikningar av Växjöbiskopen Petrus Jonae Angermannus (1559–1630), har tillhört Lönneberga kyrka, medan ett antal predikningar av strängnäs-biskopen Johannes Matthiae (1592–1670), återfunna i Väversunda kyrka, har samlats ihop och bundits in någon gång på 1800-talet.¹¹³

Scrivers Själskatt

Från 1700-talet blir prediko- och den övriga fromhetslitteraturen betydligt mer frekvent. Ett av de vanligast förekommande verken i genren är Christian Scrivers *Själskatt*, en kombinerad postilla och uppbyggelseskrift som skildrar själens väg från syndafall och förtappelse till återlösning och evig salighet. Christian Sriver (1629–1693) var luthersk teolog, kyrkoherde i Sankt Jacobi i Magdeburg och slutade sina dagar som hovkaplan i Quedlinburg. Han tillhörde en generation lutheraner som växte upp i en tid då reformationens apokalyptiskt präglade motsättningar och våldsamma urladdningar började ebba ut, och som därför kunde koncentrera sin undervisning på dogmatiken och den sanna kristendomens betydelse för den enskildes frälsning.

Själskatten, som bygger på predikningar från Magdeburgtiden, är fördelade på sex separata delar. Verket fick stor spridning under de följande seklen, och Scrivers fokus på den enskildes gudsrelation har bidragit till att han ibland betraktas som en vägröjare för 1700-talets pietism.¹¹⁴

109 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; se exempelvis Martin Luther, *Enarrationes Seu Postillae Martini Lutheri maiores*, Basel 1546, exemplar i Lillkyrka (Åkerbo); Johannes Brenz, "Homiliae" (oidentifierad upplaga), exemplar i Hägerstad (Rimforsa) samt i Lommaryd (Aneby); se även Johannes Brenz, *Operum reverendi et clarissimi theologi, D. Ioannis Brentii*, Tübingen 1582 i Östra Stenby (Västra Vikbolandet)

110 Inventeringsprotokoll, Borgs klockargård (Norrköping) 2019-01-22.

111 Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp. 627–628; Gunnar Hellström, *Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift: biografisk matrikel*, Stockholms kommunförvaltning, Stockholm 1951 s. 461.

112 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplar i Gistad (Åkerbo), Lommaryd (Aneby) samt Vallerstad (Folkungabygden); fragment av dubblett återfanns i Lommaryd; i Gistad har en av delarna bundits samman med en annan postilla, Petrus Laurentii Gothus Tingstadensis, *Christeligh Vihlägning öffuer the Epistlar och Euangelia, som j vårt Fädhernesland Swerige, aff församblingenes Lärare och förmän förordnadhe äro*, Stockholm 1609.

113 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

114 Lenhammar, "Själskatt och Himmelsk kärlekskyss" s. 147.

I Sverige gavs Sjalaskatten ut på 1720-talet på initiativ av Reinerus Broocman, kyrkoherde i Hedvigs tyska församling i Norrköping. Översättningen gjordes av Antonius Münchenberg (1680–1743), som vid tiden var kyrkoherde i Borg och Löt. Münchenbergs exemplar med egenhändiga korrekturanteckningar finns ännu kvar i församlingens ägo.¹¹⁵

Första delen av Sjalaskatten trycktes 1723 i Stockholm av Johan Henrich Werner, men då arbetet drog ut på tiden utverkade Broocman privilegier för ett eget tryckeri, där han själv kunde ombesörja den fortsatta utgivningen. De återstående delarna kom därefter ut i rask takt och verket kompletterades 1730 med en sjunde del som även innehöll ett register. Hela utgivningen bör ha varit en god affär och kan till viss del sägas ha lagt grundplåten till Broocmans publicistiska dynasti i hemstaden.¹¹⁶ Liksom i fallet med Peringskiölds bibliska släktregister har Sjalaskattens tryckning finansierats genom prenumeration, anbefallen av Kungl. Maj:t., varefter de olika delarna distribuerades av domkapiteln i takt med att de kom ut.¹¹⁷

I stiftets kyrkor har 374 volymer ur förstautgåvan av Sjalaskatten registrerats i ett sjuttiofem kompletta uppsättningar.¹¹⁸ Verkets sju delar fördelas oftast på fem tjocka kvartovolymer i mörkt skinn, med blind- eller guldpresade dekor och titlar på ryggarna. Påfallande ofta är banden identiska med dem som pryder den första svenska utgåvan av konkordieboken, som ju också den var tryckt på Broocmans tryckeri i Norrköping. Detta tyder i sin tur på att inbindningen av såväl Sjalaskatten som konkordieboken, just som i fallet med 1703 års bibel, har utförts i en närmast industriell skala.

Bokhistoriskt är sjalaskatten alltså intressant som fenomen; de bevarade volymerna bär vittnesbörd om hur distributionen organiserades, men visar också vilken typ litteratur som spreds ut till församlingarna med den världsliga och andliga överhetens goda minne, för att användas till församlingarnas andliga förkovran. Sannolikt användes Sjalaskatten i prästernas undervisning, men vanligen var den även tillgänglig för utlän, och det förekommer fall där de gamla volymerna formellt införlivats med sockenbiblioteket under 1800-talet.¹¹⁹

Martin Luthers Kyrkopostilla (1753)

Ytterligare ett arbete som köptes in efter påbud av Kungl. Maj:t är Martin Luthers kyrkopostilla, utgiven i två band i kvartoformat 1753. I detta fall angavs redan i ett kungligt brev från 1752 att verket skulle ställas till sockenbornas förfogande med möjlighet att lånas ut mot en avgift av 3 öre kopparmynt per vecka.¹²⁰

Av kyrkopostillans originalutgåva har 103 exemplar registrerats i stiftets kyrkor i 43 kompletta uppsättningar. Noteringar att de på 1800-talet införlivats i sockenbiblioteken finns i exemplaren i Ekeby, Vena och Vinnerstad.¹²¹

Anomali I: Johan Arndts Sanna kristendom

En bok som är intressant genom att den knappast förekommer alls, är Johann Arndts *Fyra Anderika Böcker om En Sann Christendom*. Arndt (1555–1621) tillhörde en äldre ge-

115 Inventeringsprotokoll, Borgs klockargård (Norrköping) 2019-01-22.

116 G.E. Klemming & J.G. Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*, Norstedt, Stockholm 1883 s. 263.

117 Detta visas bland annat av en anteckning av kyrkoherde Olof Wigius (1705–1783) i Gistads kyrkas exemplar, med hänvisning till ett kungligt brev samt en hemställan från domkapitlet från 1722; inventeringsprotokoll, Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09.

118 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; även ett exemplar av andrautgåvan av verkets två första delar (1728) har registrerats i Misterhults kyrka (Södra Tjust).

119 Se exempelvis inventeringsprotokoll, Vena kyrka (Aspeland) 2018-11-15.

120 Lenhammar, "Sjalaskatt och Himmelsk kärlekskyss" s. 253.

121 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

neration lutherska teologer än Christian Scriver, men liksom denne brukar han betraktas som en förelöpare till pietismen och 1800-talets väckelse – bara än mer inflytelserik.

Arndts kristendomstolkning präglades av ett mysticistiskt förhållningssätt som betonade den troende människans förening med Kristus som central för hennes frälsning. *Wahres Christentum*, som brukar räknas som hans viktigaste verk, gavs ut första gången 1605–1610, och blev under de följande seklen översatt och publicerad på de flesta europeiska språk. På svenska gavs boken ut första gången 1647, och en andra upplaga kom 1695,¹²² men det var först med den utgåva som trycktes av Carl Friedrich Broocman i Norrköping 1732, som verket fick sitt stora genombrott i Sverige.

I stiftets kyrkor är dock Arndt i första hand representerad genom det sena 1800-talets massupplagor. Endast två äldre exemplar av *Den sanna kristendomen* har registrerats, vilket tyder på att verket aldrig fick någon direkt kyrklig sanktion. Det finns visserligen en möjlighet att exemplar som tidigare hört till kyrkorna kan ha slitits ner av flitigt bruk. Mot detta talar att de bevarade exemplaren – varav det ena kommer från den första svenska utgåvan 1647 – har varit privatägda och ursprungligen inte har ingått i respektive kyrkas boksamling. Det yngre exemplaret kommer från Broocmans utgåva och skänktes intressant nog 1740 av Antonius Münchenberg – själaskattens översättare – till dennes dotter Brita Catharina, som var kyrkoherdehustru i Vånga.¹²³ Indirekt visar frånvaron av Arndts *Den sanna kristendomen* på den betydelse som överheten och domkapitlet hade för uppbyggnaden av 1700-talets kyrkliga boksamlingar; böcker vars inköp och användning inte sanktionerades, finns heller inte bevarade i någon högre grad.

Historia och kyrkohistoria

Även historia och kyrkohistoria ingick på 1600- och 1700-talen i de kyrkliga biblioteken, något som speglar att kyrkan i alla tider har präglats av historiska perspektiv i sin förkunelse. I kyrkans och den kristna församlingens självförståelse ingår ett historiskt narrativ om världsförloppet, från skapelsen till den yttersta domen. Syndafallet, givandet av lagen och återlösningen framstår som de givna fixpunkterna, men även andra historiska händelser och förlopp tillmäts betydelse och tolkas utifrån detta grundläggande narrativ.

Historiografins huvudsakliga funktion i de kyrkliga boksamlingarna tycks ha varit att tjäna som ett arbetsredskap i prästernas roll som församlingarnas lärare och själavårdare. Samtidigt varierar proveniensen och spåren av bruk bland de böcker i genren som har bevarats i stiftets kyrkor.

Osianders kyrkohistoria

Ursprungligen utgiven i flera delar på 1590-talet var *Epitomes historiae ecclesiasticae* av Lucas Osiander (1534–1604) ett försök att skriva en fullständig kyrkohistoria från apostlarna och kyrkofäderna till författarens egen tid. Det är ett arbete där kyrkans utveckling förstås ur ett tydligt lutherskt perspektiv, och där den eskatologiska kampen mellan den påviske Antikrist och den stridande evangeliska kyrkan i världens yttersta tid är ett ständigt genomgående tema.¹²⁴ I takt med att de olika delarna i verket gavs ut översattes de successivt till tyska; i övrigt trycktes det inte på något annat folkspråk förrän Erik Schroderus (1575–1647), korrektör och translator vid kungliga tryckeriet,

122 Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet* sp. 25.

123 Inventeringsprotokoll, Mogata kyrka (Söderköping S:t Anna) 2018-06-18, Vånga kyrka (Norrköping) 2019-01-22.

124 Euan Cameron, "Primitivism, Patristics, and Polemic in Protestant Visions of Early Christianity", i Katherine Van Liere, Simon Ditchfield & Howard P. Louthan (red.), *Sacred History: Uses of the Christian Past in the Renaissance World*, Oxford University Press, Oxford 2012 s. 49–51.

översatte verket till svenska och ombesörjde dess utgivning i mitten av 1630-talet.¹²⁵

Det ser ut som en tanke att resultatet, *Then christelige kyrkiones historia*, gavs ut bara några år efter att Sverige intervenerat i trettioåriga kriget. I samtida flygblad beskrevs denna vittomfattande konflikt, med dess klangbotten av religiösa motsättningar, som en del av världshistoriens sista akt, där samma eskatologiska kamp som Osiander skildrat i sitt verk slutgiltigt skulle utkämpas.¹²⁶ I detta läge, sedan Gustav II Adolf stupat och den svenska interventionen mer eller mindre gått i stå, såg överheten uppenbarligen arbetets värde och understödde dess färdigställande. Tryckningen av Schroderus svenska utgåva, som är ett i alla avseenden stort och påkostat verk, finansierades delvis genom anslag från den så kallade bibeltunnan – en skatt från varje församling som ursprungligen varit avsedd att bekosta tryckningen av 1618 års bibel.¹²⁷ Några påbud om att församlingarna skulle köpa in Osianders kyrkohistoria tycks dock inte ha utgått, och alla fem exemplar som återfunnits i stiftets kyrkor har ursprungligen varit privatägda.¹²⁸ Ett av dessa, tillhörigt Slaka kyrka, skänktes 1676 av ”Ehrligh och Beskedeligh man”, bonden Måns i Mo i Skeda socken som ”ett Monument och åminnelse” efter dennes avlidne son Håkan Månsson Modolin (d. 1675). Denne hade varit kunglig köksskrivare, och sannolikt var det han som kommit över boken under sin tid vid hovet i Stockholm.¹²⁹ I övrigt finns inga noteringar om hur volymerna hamnat i församlingarnas ägo.

En intressant detalj rörande Osianders kyrkohistoria är banden. I samtliga fall utom ett, där boken bundits om, är volymerna bundna i en påtagligt arkaiserande stil, med blindstämplar som ser ut att härröra från andra hälften av 1500-talet. Det är knappast en slump, utan bokbindarna har sannolikt utgått från det historiska innehållet och försökt få volymerna att se äldre ut än de faktiskt var.¹³⁰

Standardiserad historiografi

I övrigt är det framför allt fyra historiska och kyrkohistoriska arbeten som återkommer i kyrkorna. Rikshistoriografen Claes Örnhielm (1627–1695) närde ambitionen att ge ut en fullständig svensk kyrkohistoria på latin, men bara första delen, som täckte tiden från Ansgar till 1200-talets början kom att fullbordas. Denna *Historiae Sveonum Gothorumque Ecclesiasticae* (1689) bygger på Örnhielms omfattande studier av medeltida urkunder och återfinns i sexton exemplar i stiftets kyrkor.¹³¹

Av allt att döma har Örnhielms arbete införlivats i kyrkornas boksamlingar långt efter tryckningen. I tre av exemplaren, från respektive Hässleby, Rumskulla och Sund, finns egenhändiga anteckningar av bokbindaren Christian August Hirschfeldt i Linköping (d. 1727), som i mars 1723 kvitterat betalningen på 1 silverdaler per bok för sitt arbete. I flera andra exemplar finns noteringar som visar att böckerna köpts in samma år, omväx-

125 Anders Burius, ”Ericus B Schroderus”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 31, 2000-2002, urn:sbl:6397, hämtad 2022-04-04.

126 För de apokalyptiska aspekterna av Trettioåriga kriget ur ett svenskt perspektiv, se Håkan Håkansson, *Vid tidens ände: om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand*, Makadam, Göteborg 2014 s. 448–553.

127 Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandels historia D. 1*, Norstedt, Stockholm 1923 s. 127, 131, 142–143.

128 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplar i Hjorted, Slaka, Ingatorp, Vimmerby, Rönö

129 Inventeringsprotokoll, Slaka kyrka (Slaka-Nykil) 2018-05-31; Odén, Klas, Östgötars minne: biografiska anteckningar om studerande östgötar i Uppsala 1595–1900, Stockholm 1902 s. 62.

130 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplaret i Rönö har sannolikt bundits i Marcus Sigfridssons verkstad i Stockholm (fl 1601–1645); jfr Hedberg, *Stockholms bokbindare 1* s. 61; Vimmerbys exemplar (2 vol) bands om på 1700-talet och är alltså det som skiljer ut sig.

131 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 2 Stormaktstiden*, Norstedt, Stockholm 1975 s. 328; Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

lande efter "Höga öfverhetens befallning" (Södra Vi), "Ad mandatum Reverenissimi Dni Episcopi ... Torstani Rudeen" (Mörlunda) och "effter Venerandi Consistorii Lincopensis Ordres" (Sund). Klarast besked ges i Tjärstad kyrkas exemplar, där det slås fast att boken köpts "effter Högwördige Her Biskoppens Torstani Rudéens och Conststori befallning ... år 1722 vthi Prästemötet i Linköping." Intressant nog noteras också att boken köpts av Örnhielms svärson Johannes Alcinius (d. 1723), som var kyrkoherde i Gladhammar och "som åtskillige många exemplar hade till kyrkiorna at försälja."¹³² Böckerna har alltså legat – sannolikt oinbundna – i ett privat restlager, innan biskop Torsten Rudeen (1661–1729) och domkapitlet beslöt att de skulle köpas in av församlingarna.

Till de kyrkohistoriska böckerna från karolinsk tid sällar sig också två arbeten som gavs ut parallellt under 1700-talets första årtionde, och som är rikt representerade i stiftets kyrkor: Haquin Spegels *Then Svenska Kyrkio Historian* (1707–1708) och Erland Dryselius *Kort och Enfaldig Kyrckio-Historia* (1704–1708). Några större litterära avtryck tycks dessa två verk inte lämnat. Sten Lindroth omnämner Spegels arbete i sin svenska lärdomshistoria, men betecknar det som "en ganska torftig kyrkohistoria" som till största delen var utformad som en enkel biskopskrönika. Dryselius nämns knappast alls av Lindroth, annat än när han i förbigående beskrivs som "fint bildad" och som en av de "vänliga präster" som bistod Christoffer Polhem under hans utbildning.¹³³

I stiftets kyrkor har 30 exemplar av Spegels arbete, och 44 av Dryselius registrerats, och de har sannolikt betraktats som kompletterande delar av en helhet. Ägaranteckningar i bland annat Normlösa och Vånga kyrkas exemplar av Dryselius kyrkohistoria, visar att båda verken köpts in runt 1709 "för Kyrkians medel, effter Doctor Spegels befallning".¹³⁴ Det tycks alltså som om Haquin Spegel själv, som vid tiden var biskop i Linköping, förordnat att båda verken skulle köpas in av församlingarna. Anteckningar i Normlösa kyrkas exemplar av Dryselius kyrkohistoria visar också att den ingick i församlingens låneverksamhet under första hälften av 1800-talet.

Det fjärde historiografiska verk som återkommer med stor regelbundenhet är en 1700-talsutgåva av den antike författaren Flavius Josefus *Judiske historia*, tryckt i omgångar 1713–1752. Förekomsten är så pass stor – 35 volymer – att påbud om att den skulle införskaffas sannolikt har utgått från domkapitlet. Detta antyds också i en ägaranteckning i Sunds kyrkas exemplar, där det noteras att boken köpts för kyrkans pengar "Effter Högwördiga Herr Doctorens och Venerandi Consistorii Lincopensis Ordres".¹³⁵ Motiven till varför Josefus judiska historia skulle införskaffas kan möjligen återfinnas i domkapitlets handlingar eller cirkulärskrivelser. Det kan dock konstateras att Josefus varit en central auktoritet i den kristna historieskrivningen sedan senantiken, inte minst då han räknas som en av de tidigaste ickekristna författare som överhuvudtaget refererar till Jesus och dennes verksamhet. Traditionellt har också judarnas och det gamla förbundets historia betraktats som en korresponderande parallell till berättelsen om kristenhetens öden, från Jesu tid till den yttersta domen, något som också kunde appliceras på en nationell berättelse. I 1600- och 1700-talets svenska predikokost liksom i de från predikstolen upplästa böndagsplakaten, var det vanligt att lyfta parallellerna mellan judarna och deras arvtagare, "det svenska Israel"

132 Inventeringsprotokoll, Södra Vi kyrka (Södra Vi-Djursdala) 2018-10-22; Mörlunda kyrka (Aspeland) 2018-11-14; Sunds kyrka (Ydre) 2019-02-14; Rimforsa församlingsarkiv (Rimforsa) 2018-02-19; protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

133 Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 2 Stormaktstiden* s. 246, 535; jfr Bror Olsson, "Erlandus Brodderi Dryselius", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 11, 1945, urn:sbl:17668, hämtad 2022-04-04.

134 Inventeringsprotokoll, Normlösa kyrka (Folkungabygden) 2019-04-25; Vånga kyrka (Norrköping) 2019-01-22.

135 Inventeringsprotokoll, Sunds kyrka (Ydre) 2019-02-14.

som skulle fullfölja sin historiska bestämmelse som Guds utvalda folk.¹³⁶ I den svenska redaktionens företal till den första delen av Josephus historia betonas också dessa paralleller: Gud åkallas för att ge Karl XII sin välsignelse ”Såsom åth Abraham, och kalle honom tillbaka med en härlig Frid och Seger såsom sin Konung Dawid; at thet Swänske Jerusalem åter må frögda sig”.¹³⁷

Inventeringen kan därmed visa på att historiografin ingår som en väsentlig del av kyrkornas boksamlingar, och att sammansättningen inte är en slump. Bestånden avspeglar i hög grad överhetens och domkapitlets intentioner för förkunnelse och kunskapsförmedling i stiftet under det sena karolinska enväldet och under frihetstiden, och indikationer från Stenbacks inventeringar, liksom från den påbörjade inventeringen i Växjö stift, ger vid handen att situationen var likartad även i andra delar av landet.¹³⁸

Juridik, kyrkorätt, lagböcker och förvaltning

1571 års kyrkoordning

Then svenska kyrkeordningen utarbetades av ärkebiskop Laurentius Petri (1499–1573) och förelåg som färdigt manuskript redan i början av 1560-talet. Efter smärre revideringar och tillägg i enlighet med Johan III:s kyrkopolitiska reformer trycktes den 1571 och godkändes av kyrkomötet följande år.

I långa stycken är kyrkoordningen en mans verk och ett andligt testamente över ärkebiskopens gärning som reformator och kyrkoledare. Snarare än som ett kyrkorättsligt dokument har den beskrivits som en ”lärobok i praktisk teologi med klanger av livfull uppbyggelsebok”.¹³⁹ Dess något oklara status och brist på kyrkorättslig stringens visar sig bland annat i att den kunde återopas av i stort sett alla sidor när den liturgiska striden med full kraft bröt ut åren efter Laurentius Petris död. Likväl kom kyrkoordningen att bli normerade för kyrkolivet och kyrkotukten i över ett sekel – formellt ända fram till fastställandet av 1686 års kyrkolag, och i vissa stycken längre än så. Kyrkoordningen innehåller också den äldsta svenska skolordningen, och fick därmed stor betydelse för lärdomsskolornas reformering och utveckling decennierna runt sekelskiftet 1600. Samtidigt blev kyrkoordningen snabbt ett tvisteämne i en ständigt pågående dragkamp, där kungamaken inte gärna ville binda sig vid den episkopala auktoritet och den frihet för kyrkans ledning som Laurentius Petris program garanterade. Trots påstötningar från prästerskapet trycktes aldrig kyrkoordningen om, och även om den fortfarande tillämpades blev den sällsynt som fysisk bok redan under första hälften av 1600-talet.¹⁴⁰

1571 års kyrkoordning är därmed i sig ett viktigt vittnesbörd om 1500-talets reformationshistoria, men de sju exemplar som har återfunnits i lika många kyrkor i Linköpings stift utgör också unika dokument genom sina skiftande provenienser och spår av bruk. Två av exemplaren, från Frödinge och Odensvi, tycks tidigt ha ägts av respektive kyrka. I båda dessa finns avskrifter av diverse kyrkorättsliga dokument från 1600-talet. I Odensvis exemplar finns en version av prästerskapets punkter rörande kyrkorätten vid Örebro riksdag 1617, som i vissa detaljer avviker från slutdokumentet – bland annat genom att

136 Se exempelvis Nils Ekedahl, *Det svenska Israel: myt och retorik i Haquin Spegels predikokost*, Gidlund, Uppsala 1999 s. 18–21.

137 Flavius Josephus, *Flavii Josephi Judiske Historia, utaf Arnolds d'Andilli fransyska uttolckning på svenska öfversatt. Then första delen. Med kongl. maij:tz allernådigste privilegio. Stockholm, tryckt hos sal Henrich Kejsers enkia, åhr 1713*, sig. B1r.

138 Stenback, ”Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016–2017”, s. 28.

139 Cit. Olle Hellström, ”Laurentius Petri”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 22, 1977–1979, urn:sbl:11080, hämtad 2022-04-04.

140 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 2 s. 393–396; Sven Kjällerström, ”Laurentius Petris kyrkoordning 1571–1971”, i dens. (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Håkan Ohlsson, Lund 1971 s. 218–252; Hellström, ”Laurentius Petri”.

lyfta in ”trulpackor, Signeskor, och Swartekonstnere med flere och alla the som them Besökia” bland de syndare som även framgent borde slita ris inom ramen för kyrkotukten.¹⁴¹

Övriga exemplar har mer brokig proveniens och har tidvis varit privatägda. De olika exemplaren ger därmed inga entydiga belägg för hur kyrkoordningen spritts och distribuerats, eller om vilka påbud som föregått dess införskaffande. Samtliga har dock liknande anteckningar och tillägg som visar hur kyrkoordningen tillämpades och brukades som rättsligt dokument, men också på hur dess stadgar varit under ständig förhandling.¹⁴²

Kyrkorättsligt tryck efter 1686

Den brokighet och brist på enhetlighet som präglade den liturgiska utvecklingen under 1600-talet, kan också iakttagas på det kyrkorättsliga området. Försöken att revidera den gamla kyrkoordningen strandade på oenigheten mellan stat och kyrkoledning, och i stället utvecklades skiftande kyrkorättslig praxis i de olika stift.¹⁴³

Den nya kyrkolagen som antogs av riksdagen i december 1686 och som trycktes året därpå, innebar därmed en brytpunkt som markerar övergången till ett mer symbiotiskt förhållande mellan kyrka och stat, och där de kyrkorättsliga frågorna tydligare underordnades den världsliga makten.¹⁴⁴ Den strävan efter enhetlighet som präglade kyrkolivet under det karolinska enväldet kan därmed sägas ha fått sitt grunddokument i 1686 års kyrkolag, men under 1700- och 1800-talets lopp kom kontinuerligt nya kyrkorättsliga förordningar och stadgor som reviderade kyrkolagen, och som också återspeglas i kyrkornas boksamlingar. Nedan följer en uppställning av titlar, tryckta mellan 1687 och 1830 som förekommer mer eller mindre frekvent. Som framgår är vissa titlar specifika för Linköpings stift.¹⁴⁵

Kyrkorättsligt tryck ca 1687–1830	
TITEL	ANTAL EXEMPLAR
<i>Kyrkio-lag och ordning</i> (1687)	73
Anders Anton von Stiernman, <i>Samling vtaf åtskilliga, tid efter annan, utkomna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion</i> (1744)	68
Sven Wilschman, <i>Swea Rikes Ecclesiastique Wärk ... sammandragit, utur lag och förordningar, privilegier och resolutioner, samt andra handlingar</i> (1760, andra upplagan 1781–1782)	138
<i>Ordning för kyrko-betjente i Linköpings stift</i> (1795)	11
<i>Ordning vid prest-val i Linköpings stift</i> (1796)	4
Christian Wählin, <i>Handbok uti svenska kyrko lagfarenheten ... til vägledning för unge prästmän</i> (1799, andra upplagan 1807)	8
Johan Schenmark, <i>Pastoral- och prost-expedition för Linköpings stift</i> (1801, andra upplagan 1824)	40
Johan Schenmark, <i>Kyrko-lagfarenhet utur Linköpings dom-capitels circulaire och ämbetsbref samt stiftstidningar</i> (1807–1825, andra upplagan 1826)	92
<i>Samling af författningar och stadgar, hwilka ändra eller förklara kyrko-lagen af år 1686</i> (1813)	65

¹⁴¹ Inventeringsprotokoll, Odensvi (Norra Tjust) 2018-09-28; Nils Ahnlund (red.), *Svenska riksdagsakter II: 2 1617*, Norstedt, Stockholm 1954 s. 335.

¹⁴² Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exemplar av 1571 års KO återfinns i Frödinge, Konungssund, Motala, Odensvi, Oppeby, Svanshals och Årvid; exemplaret från Oppeby skiljer dock ut sig något, då anteckningarna där är av delvis annan art (se avsnitt om manuskript nedan s. 65).

¹⁴³ Kjollerström, ”Laurentius Petris kyrkoordning 1571–1971” s. 224–248.

¹⁴⁴ Montgomery, ”Kungligt enväld och kyrklig uniformitet” s. 156–157.

¹⁴⁵ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; utöver angivna titlar förekommer enstaka exemplar av andra kyrkorättsliga arbeten – främst nya utgåvor av kyrkolagen och enstaka förordningar – som redovisas i sammanställningen.

Övrigt juridiskt tryck

I kyrkorna finns också åtskilliga juridiska böcker i världslig rätt, vilket i likhet med 1686 års kyrkolag speglar att kyrkoorganisationen i allt utom till namnet successivt omvandlades till ett statligt ämbetsverk under 1600- och 1700-talen.

Den gamla landslagen, som reviderades 1608, har bara återfunnits i ett exemplar, i en utgåva från 1638, men av *Svea rikes lag* av år 1734 har arton exemplar registrerats. Av dessa kommer tio från originalupplagan 1736, medan ett utgörs av det tryckta förslaget från 1731; övriga exemplar kommer från yngre upplagor.¹⁴⁶ Äldre lagböcker är alltså sällsynta, och det juridiska materialet består i stället i första hand av samlingsutgåvor och sammandrag av de förordningar och författningar som skulle kungöras och läsas upp från predikstolen (se avsnittet om offentligt tryck). Dessa samlingsutgåvor innebar alltså ett konkret stöd för prästerna i den civila delen av deras ämbetsutövning. De mest frekventa titlarna listas nedan.¹⁴⁷

Övrig juridik ca 1740–1830	
TITEL	ANTAL EXEMPLAR
<i>Utdrag utur ... Publique handlingar, Placater, Förordningar etc.</i> (kontinuerlig utgivning 1742–1829)	11
<i>Sammandrag af the kongl. förordningar, placater, bref och resolutioner, samt andre publicationer, som å predik-stolarne böra i kyrkorne, dels öfwer hela riket, och dels uppå särskildte orter upläsas</i> (1774)	72
Erik Bredberg, <i>Underrättelser för executoren, hämtade utur äldre och nyare författningar</i> (1785–1787)	24
Emanuel Christoffer Drangel, <i>Lag-samling, innehållande de til kännedom för almänheten nödwändigaste lagar, utfärdade från äldsta in til närwarande tid</i> (1798)	15
<i>Första Supplementet til Sammandraget af de Kongl. Förordningar, Placater, Bref och Resolutioner, samt andre Publicationer, Som å Predikstolarne böra i Kyrkorne, dels öfwer hela Riket, och dels uppå särskilde orter upläsas</i> (1799)	44
<i>Sammandrag af de kongl. förordningar, placater, bref och resolutioner, samt andre kungörelser, som å predikstolarne böra i kyrkorne, dels öfwer hela riket, och dels uppå särskilde orter upläsas</i> (andra upplagan 1814)	66

Ekonomi, hushållning och agronomi

Från mitten av 1700-talet blir även ekonomiska handböcker och handböcker i agronomi och djurhållning ett inslag i kyrkornas boksamlingar, vilket vittnar om att församlingen och sockenorganisationen med tiden fick allt större ansvarsområden som rörde kunskapsförmedling, folkupplysning och effektivisering av produktionen.¹⁴⁸ Mot en avgift stod böckerna till sockenbornas förfogande ”Till allmänhetens tjänst”, men endast i undantagsfall finns belägg för att böckerna införlivades i sockenbiblioteken när sådana började inrättas runt sekelskiftet 1800. I stället tycks dessa böcker i de flesta fall ha förvarats i kyrkan, eller i vilket fall under kyrkoherdens överinseende.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

¹⁴⁷ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

¹⁴⁸ Se exempelvis Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur: Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stadshistoriska institutet, Stockholm 1989 s. 30–36.

¹⁴⁹ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; cit. anteckning i Carl Edman, *Underrättelse om nödiga förberedelser, till erhållande af salpeter* (1813), exemplar i Vårdsbergs kyrka; inventeringsprotokoll, Vårdsbergs kyrka (Åkerbo) 2019-10-07.

Återkommande titlar

Floran av ekonomiska böcker är brokig och täcker in ämnen som agronomi och skogsbruk, bi- och boskapsskötsel, potatisodling, husbygge, salpetersjudning och brännvinsdestillering. Även om vissa titlar återkommer, är det även vanligt att enstaka exemplar av olika arbeten påträffas. Endast i undantagsfall – bland annat när det gäller Carl Winblads handbok i husbygge (1766) och Israel Ströms skogsbrukshandbok (1830) – föreligger noteringar om att böckerna köpts in efter ”hög befallning” eller i enlighet med domkapitlets ämbetsbrev. Det förekommer också anteckningar som tyder på att vissa titlar köpts in direkt på initiativ av sockenstämman. I fallet med Ströms skogshandbok framgår av en avskrift av en kungörelse från landshövdingeämbetet i Jönköping att boken distribuerats genom kungliga lantbruksakademien och skickades till varje pastorat ”för att under ansvar af noga vård och ersättningsskyldighet i händelse af förstöring, af Kyrkoherden i Pastoratet utlånas åt Jordbrukare derstädes, till ledning och efterföljd”.¹⁵⁰

Förteckningen nedan är inte heltäckande: den tar främst upp titlar som återkommer med viss regelbundenhet och några som är särskilt värda att notera, som Lissanders bok om potatisodling och Wulfschmidts planscher med jordbruksredskap. Det jämförelsevis låga antalet exemplar för titlarna i denna kategori hänger delvis samman med att flera av titlarna utgörs av mindre, ofta oinbundna häften – samt att de sannolikt lästs och brukats flitigt, vilket påverkat överlevnadsgraden.

Ekonomi och hushållning ca 1740–1830	
TITEL	ANTAL EXEMPLAR
Johan Berger, <i>Kongl. och riksens krigs-collegii berättelse, om saltpeter-ladors anläggande</i> (1747)	4
Carl Winblad, <i>Afhandling om mur- och tak-tegelbruks inrättande</i> (två upplagor 1761-1762)	13
Pehr Adrian Gadd & Erik Gustaf Liedbeck, <i>Berättelse, om wilda träns plantering</i> (1764)	5
Carl Winblad, <i>Beskrifning, Huru Allmogens Bygnader, Så Af Sten, som Träd, Måge med största besparing uppföras</i> (1766)	15
Samuel Linnæus, <i>Kort, men tillförlitelig bij-skjötsel, på egen förfarenhet och anställda försök, efter bijens egentliga natur och egenskaper, grundad och inrättad</i> (1768)	12
Jacob Pontus von Wulffschmidt, ”Bondestolpe” (planscher med enkla beskrivningar av jordbruksredskap, 1771–1783)	3
Anders Lissander, <i>Beskrifning om jord-pärans plantering</i> (1773)	2
Jonas Lindström, <i>Underrättelse om Bi, Deras Skötsel och Hushållning</i> (1775)	3
Gustaf Fredrik Hjortberg, <i>Swenska boskaps-afvelen til sin rätta wård och skötsel uti helsos och sjukdoms tid</i> (1776)	5
Fredric Mozellius, <i>Landt-Bruks Underwisning För Allmogen</i> (1777)	4
Johan Peter Westring, <i>Svenska lafvarnas färghistoria, eller Sättet att använda dem till färgning och annan hushållsnytta</i> (1805)	8
Anders Jahan Retzius, <i>Försök til en flora oeconomica Sveciæ eller Svenska växters nytta och skada i hushållningen</i> (1806)	9
Carl Theodor Edman, <i>Underrättelse om nödiga förberedelser, till erhållande af salpeter</i> (två upplagor 1812–1813)	8

¹⁵⁰ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; jfr. inventeringsprotokoll, Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09; cit. Landshövdingeämbetets i Jönköping allmänna kungörelse 1830:90 (1830-11-09), avskrift i Israel Adolf Ström, *Handbok för skogshushållare* (1830), exemplar i Tofteryds kyrka; inventeringsprotokoll, Tofteryds kyrka (Skillingaryd, Växjö stift) 2021-09-07.

<i>Östgötha kongl. hushålls-sällskaps handlingar</i> (1815–1821)	21
Johan Carl Kuylenstierna, <i>Råd till Östgötha Landtmän rörande deras wigtigaste Hushålls-företag på anmodan af Östgötha k. hushålls-sällskaps förvaltnings-utskott</i> (1823)	7
Israel Adolf Ström, <i>Handbok för skogshushållare</i> (1830)	50

Medicinska handböcker

I kyrkorna finns också medicinska handböcker bevarade från mitten av 1700-talet och framåt, vilket vittnar om socknens reglerade skyldighet att tillhandahålla rudimentär sjukvård och ett någorlunda välförsett sockenapotek med olika medikamenter. Utbildade läkare fanns knappast att tillgå för gemene man, varför det föll på klockarens lott att handha sjukvård och apotek under kyrkoherdens och sockenstämmans överinseende. När vaccinationer mot smittkoppor började genomföras i början av 1800-talet var det återigen kyrkoherden och klockaren som fick ansvara, med hjälp av de vaccinationshandböcker som gavs ut av det då nyinrättade sundhetskollegiet – det som skulle komma att bli senare tiders medicinalstyrelse.¹⁵¹

Det äldsta registrerade trycket med medicinskt innehåll är från 1740-talet och rör behandlingen av rödsot eller dysenteri: Johan Henric Wolluhn, *Underrättelse och uppsatz af sådane medel som emot durchlopp och rödsot tienlige äro, särdeles åt them som intet mächta sig dyrbare hielpemedel* (Stockholm 1740). Rödsot behandlas också i Anders Magnus Wählin, *Kort underrättelse huru dysenterie, eller den så kallade röd-sjukan, wäl kännas och botas bör, Jönköpings läns innewånare til tjänst* (Jönköping 1757). Båda dessa arbeten har dock bara återfunnits i ett exemplar vardera, båda i Bellö kyrka.¹⁵²

Två tidiga tryck rör ympningsmetoden (inokulation eller variolisation) mot smittkoppor, en behandling som kom till Europa genom osmanerna på 1700-talet, och som bidrog till utvecklingen av vaccinering genom ympning av kokoppor i slutet av seklet. *Kongl. Collegii Medici Underrättelse, Huru de, bland menige Man och fattiga här i Residence-Staden och Landsorterna, nu gångbara Koppor, näst Guds hjälp, böra förekommas och botas* (Stockholm 1752), samt David Schultz, *Berättelse om koppors ympande, öfverlämnad till högloflige kongl. sundhets-commissionen* (Stockholm 1756) har dock bara påträffats i ett exemplar vardera i Grebo respektive Odensvi.¹⁵³

Två tidiga veterinärmedicinska arbeten har också påträffats: Frantz Michaël von Aken, *Hus- och land-apotheque, bestående af approberade och säkra medel, til boskaps, färs, samt andre kreaturs preservation och curerande* (Skara 1747), samt Johan Haartman, *Til det Allmännas tjenst äro här några medel hopsamlade och upptecknade, som erfarenheten har wist wara tjenliga och gagneliga uti boskaps-päst eller graszerande sjukdom* (Norrköping 1764). Ämnet var väl så viktigt i en tid då ohälsa hos husdjuren kunde innebära katastrof för det enskilda hushållets försörjning, men skrifterna har bara återfunnits i ett exemplar vardera, i Styrstads respektive Gistads kyrka.¹⁵⁴

Återkommande titlar

Inte heller nedanstående uppställning över registrerade böcker inom området medicin gör anspråk på att vara heltäckande. Förutom de mest frekventa titlarna som behandlar allmänmedicinen och upprättandet av sockenapotek listas arbeten som rör behand-

151 Se vidare Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 3 Frihetstiden*, Norstedt, Stockholm 1978 s. 444–447.

152 Inventeringsprotokoll, Bellö kyrka (Södra Vedbo) 2018-03-23.

153 Inventeringsprotokoll, Grebo kyrka (Årvid) 2019-10-23; Odensvi (Norra Tjust) 2018-09-28; jfr Bodil Persson, "Vårt umgänge med mikrober" i Gunnar Broberg (red.), *Til at studera läkedom: tio studier i svensk medicinshistoria*, Sekel, Lund 2008 s. 194–200.

154 Inventeringsprotokoll, Styrstads kyrka (Norrköping) 2019-01-24; Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09; Haartmans skrift i Gistad har sammanbundits med flera andra medicinska småskrifter

lingar mot smittkoppor och som visar på utvecklingen av de vaccinationstekniker som började tillämpas under 1800-talets första hälft. Även ett par arbeten om ”den veneriska smittan” lyfts fram, eftersom de är så pass frekventa att de visar på att spridningen av syfilis var ett prioriterat problemområde för de hälsovårdande myndigheterna, vilket i förlängningen även inbegrep församlingarna och socknarna.¹⁵⁵

Medicinska böcker ca 1750–1830	
TITEL	ANTAL EXEMPLAR
Johan Haartman, <i>Tydelig underrättelse, om de mäst gångbara sjukdomars kännande och motande, genom lätta och enfaldiga hus-medel; samt et litet res- och hus-apothek; dem til tjenst, som ej hafva tilfalle at rådfråga läkare</i> (två upplagor 1759–1765)	1 (1:a uppl) 24 (2:a uppl)
Johan Anders af Darelli, <i>Socken-Apothek och någre hus-curer</i> (två upplagor 1760–1771)	13 (1:a uppl) 1 (2:a uppl)
Johan Lorens Odhelius, <i>Underrättelse Huru man, I brist af Läkare, kan bota sig sjelf För den farliga Veneriska Sjukdomen</i> (1775)	3
Sven A. Hedin, <i>Handbok för practiska läkare-vetenskapen</i> (två upplagor 1796–1797)	15 (1:a uppl) 12 (2:a uppl)
Johan Adolph Wadström, <i>Korta Underrättelser för Allmoge och Tjenstefolk, om Orsakerne til Veneriska Smittans Kringspidande, Faran af desz döljande Samt Sjukdomens allmännaste känneteken</i> (1796)	10
Johan Adolph Wadström, <i>Underrättelser om veneriska sjukdomens botande til allmogens nytta</i> (1797)	20
Sven A. Hedin, <i>Kopporna kunna utrotas eller Vaccinationen til sina lyckligaste följder. Korrekt afhandling med illuminerade tabeller</i> (1802)	4
Sven A. Hedin, <i>Supplement till Handboken för praktiska läkare-vetenskapen, rörande epidemiske och smittosamma sjukdomar i allmänhet, och serdeles de pestilentialiska</i> (1805)	7
Sven A. Hedin, <i>Om smitt-koppor och förwaringsmedel deremot</i> (1808)	2
Sven A. Hedin, <i>Handbok för vaccinatorer och vaccinations-föreståndare</i> (två upplagor 1813–1825)	12 (1:a uppl) 8 (2:a uppl)
Magnus af Pontin, <i>Anvisning till valet afläkemedel för allmänna sjukvården till inrättande af socken-apothek</i> (två upplagor 1816–1825)	55 (1:a uppl) 1 (2:a uppl)
Magnus af Pontin, <i>Om förband af benbrott och ledvridningar: bihang till första upplagan afläkare-boken för allmänna sjukvården</i> (1825)	4

De medicinska böckernas betydelse och kulturhistoriska värde

Genom sin blotta förekomst visar de medicinska handböckerna på en gren av socknarnas verksamhet under 1700- och 1800-talen som inte är särskilt väl utforskad. Att det framför allt är vissa titlar som återkommer pekar på att böckerna vanligen köpts in efter påbud från centrala myndigheter, vilket också bekräftas av de officiella dokument som reproducerades i inledningen av Pontins handbok från 1816. I de bevarade läkarböckerna är det dock tunnsått med anteckningar som visar hur de olika exemplaren införskaffats. Det främsta undantaget är andraupplagan av Haartmans *Tydelig Underrättelse* (1765), där det i flera fall anges att författaren själv skänkt hundra exemplar till Linköpings stift, som sedan distribuerats ut till församlingarna genom domkapitlet.¹⁵⁶

Men tidvis vittnar de bevarade handböckerna också om medicinsk praxis, eftersom det i ett fåtal fall finns anteckningar som visar på hur böckerna använts. I Målillas

¹⁵⁵ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; jfr Lindroth, *Svensk lärdoms historia* 3 s. 456–460.

¹⁵⁶ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

och Gistads exemplar av Darellis *Socken-Apothek och någre hus-curer* finns exempelvis anteckningar från tidigt 1800-tal, med receptavskrifter, hämtade från olika tidskrifter, och i Dagsbergs exemplar av Pontins handbok finns handskrivna recept för medel att nyttja mot pest och lungsot.¹⁵⁷ I två fall har en kolorerad plansch över olika typer av koppor – ursprungligen publicerad i Hedins *Kopporna kunna utrotas* (1802) – återanvänts som referens, dels i ett exemplar av samme författares *Om smitt-koppor och förwaringsmedel deremot* (1808), dels i 1813 års vaccinationshandbok.¹⁵⁸

Offentligt tryck

Årstrycket och Svensk författningssamling

Årstrycket är en samlingsbeteckning på kungliga förordningar, plakat, resolutioner och andra rättsliga påbud som från 1500-talet och framåt utgick från det kungliga kansliet. Att de samlats i kyrkorna beror på att församlingarna inte bara var skyldiga att hålla sockenborna informerade om gällande lagstiftning; formellt sett började inte förordningarna gälla förrän prästen, i rollen som ämbetsman underordnad Kungl. Maj:t., offentligen läst upp dem för menigheten i samband med gudstjänsterna. De olika förordningarna trycktes som separata häften eller ettbladstryck, och sedan de lästs upp samlades de vanligen ihop lokalt och bands in i serier årsvis, därav namnet. Årstrycket utgjorde alltså gällande lag, och då vissa förordningar dessutom skulle läsas upp årligen, blev det viktigt att volymerna arkiverades för framtida referens.¹⁵⁹

1825 standardiserades utgivningen; årstrycket fasades ut och ersattes successivt med serien *Svensk författningssamling* (SFS), som från 1834 hade officiell status.¹⁶⁰ Textinnehållets omfattning ökade också, vilket gjorde att det med tiden blev ohållbart att läsa upp förordningarna i sin helhet. Under 1800-talet framfördes argument från kyrkomötet om att bruket profanerade gudstjänsten, samtidigt som det restes kritiska röster från frikyrkligt och annat håll över att prästernas roll som statstjänare i en alltmer sekulariserad och religiöst pluralistisk offentlighet cementerades. Från slutet av 1800-talet avskaffades bruket successivt, men plikten att tillhandahålla SFS via pastors-expeditionerna kvarstod ända till 1976, vilket förklarar varför just de här volymerna är extremt vanligt förekommande och utrymmeskrävande i kyrkorna.¹⁶¹

Årstrycket och SFS kan ibland vara svårt att skilja från de *kungörelser* som skickades ut från såväl det kungliga kansliet som från rikskollegierna och landshövdingeämbetena, och som också skulle läsas upp från predikstolarna. Även dessa har samlats och bundits på lokal basis. Till texter som skulle läsas upp i kyrkorna – och som ofta påträffas tillsammans med kungörelserna – hör också de årliga *böndagsplakaten*, som innehöll förmaningar för det kommande året, riktade till menigheten från ärkebiskopen och Kungl. Maj:t. Det var alltså när ordningen med böndagsplakat upphörde 1983 som den sista resten av församlingarnas kungörelseplikt kan sägas ha försvunnit helt.¹⁶²

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Inventeringsprotokoll, Odensvi kyrka (Norra Tjust) 2018-09-28; Kumla kyrka (Folkungabygden) 2019-03-25.

¹⁵⁹ Kjell Å Modéer, *Historiska rättskällor i konflikt: en introduktion i rättshistoria*, Santérus, Stockholm 2010 s. 72, 102; Oloph Bexell, "När vardagslivet profanerade gudstjänsten. Kyrkomötesdebatten om kungörelseläsningen i högmässan" i Kajsa Ahlstrand & Stephan Borgehammar (red.), *Gudstjänst och vardag: Årsbok för Svenskt gudstjänstliv* vol 84, Artos & Norma, Skellefteå 2009 s. 28-32; Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Nordic Academic Press, Lund 2001.

¹⁶⁰ Modéer, *Historiska rättskällor* s.152; jfr *Kongl. maj:ts nådiga Kungörelse, angående Årstryckets upphörande med år 1833, och allmänna Författningars kungörande, genom Svensk Författnings-Samling, från och med år 1834. Gifven Stockholms slott, den 14 december 1833*, Kongl. boktryckeriet, Stockholm 1833.

¹⁶¹ Bexell, "När vardagslivet profanerade gudstjänsten" s. 41–53.

¹⁶² Bexell, "När vardagslivet profanerade gudstjänsten" s. 28; Joachim Östlund, *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Sekel, Lund 2007 s. 13–16.

Övrigt offentligt tryck

Annat som kan räknas till kategorin offentligt tryck är markegångstaxor som reglerade prissättningen för varor och tjänster. Under 1800-talet utvecklades också statistiken som ett centralt förvaltningsverktyg, och i många kyrkor finns stora mängder statistiska årsberättelser och tabeller bevarade. I och med att den kyrkliga kommunen hade det formella huvudansvaret för skolväsendet ända fram till mitten av 1930-talet, är det också vanligt att årsberättelser för folkskolorna och andra skolrelaterade skrivelser bevarats i kyrkorna. Mer specifikt kyrkligt offentligt tryck utgick från domkapiteln i form av ämbetsbrev, cirkulärskrivelser och stiftstidningar. Även prästmöteshandlingar som är frekvent förekommande, kan räknas till det offentliga trycket.

Åminnelsetavlor och kungliga tal

Två särskilda kategorier av offentligt tryck som återkommer i kyrkorna är åminnelsetavlor från karolinsk tid och tidig frihetstid, samt kungliga tal till ständerna från gustaviansk tid.¹⁶³

Registrerade titlar bland åminnelsetavlorna är *Frögde-Quäde* (1693) till hundraårsminnet av Uppsala möte; *Åminnelse Skrift* (1700) över slaget vid Narva; *Freudenvoller Zuruff* (1707) över freden i Altranstädt, då protestanternas religionsfrihet i Schlesien garanterades; *Säker väg och himmels stega* (1729) till minne av reformationsjubileet 1721; samt *Gedenckmahl* (1730) till 200-årsminnet av Augsburgska bekännelsen. De registrerade kungliga talen härrör från riksdagarna 1771, 1772, 1800, 1810 samt 1817, och liksom minnestavlorna är de vanligen inramade och hänger på synlig plats i kyrkorummen.

Minnestavlornas och talens funktion är inte särskilt väl utforskad, men det förefaller föga troligt att de hängt upp okommenterat. Sannolikt har tavlornas placering i kyrkorummen föregåtts av uppläsningar eller andra typer av ceremoniell.

Det offentliga tryckets omfattning

Offentligt tryck utgör vanligen den volymmässigt största delen av de kyrkliga boksamlingarna, och är den materialgrupp där problemen med förvaring blir mest påtagligt. I en övervägande majoritet av de inventerade kyrkorna förvaras offentligt tryck i någon form, och beroende på vilka gallringar som tidigare har gjorts, varierar omfattningen från några enstaka volymer till ett trettiotal hyllmeter. Förvaringen skiftar också, från ordnade bokhyllor i sakristian, till böcker staplade på hög eller nerpackade i flyttkartonger på kyrkvindarna. Bestånden är därför svåröverskådliga, och det har inom inventeringens ram inte varit möjligt att registrera enskilda volymer, annat än i undantagsfall.¹⁶⁴

Trots att det offentliga trycket var tänkt att skapa ordning och enhetlighet, präglas samlingarna av lokala prioriteringar i fråga om vad som har sparats och bundits in. För det äldre materialet – före ca 1830 – finns stora variationer, och volymernas sammansättning är därför i vissa fall unik. I synnerhet lokala kungörelser kan också innehålla utgåvor som inte har bevarats vid KB eller något av de övriga pliktbiblioteken i Sverige. I samband med inventeringarna har församlingarna därför uppmanats till försiktighet vid eventuella gallringar, eftersom värdefullt material i annat fall riskerar att gå förlorat.

¹⁶³ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

¹⁶⁴ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

Det offentliga tryckets betydelse och kulturhistoriska värde

Det främsta syftet med de kungörelser och förordningar som lästes upp från predikstolarna var att säkerställa att undersåtarna hölls informerade om vilka lagar och regler de hade att förhålla sig till. I förlängningen handlade det också om att överföra en tillrättalagd världsuppfattning till allmogen, för att säkerställa den bestående ordningen i samhället. Men det går också att argumentera för att det offentliga trycket, genom offentliggörandet i samband med gudstjänsterna, innebar en kunskapsspridning som på sikt bidrog till att utveckla en politisk medvetenhet bland den svenska befolkningen. Bruket kan alltså i någon mån sägas ha bidragit till den process som sakta men säkert omvandlade svensken från undersåte till medborgare.¹⁶⁵

Om församlingarnas bestånd av offentligt tryck – i första hand det som tryckts före 1830 – kan ordnas och förvaras på ett lämpligt sätt, kan det alltså komma att bli ett svårslaget vittnesbörd om kyrkans och socknens roll i den svenska ämbets- och medborgarstatens utveckling under flera sekler, samtidigt som volymerna vittnar om hur församlingarnas verksamhet har inordnats under en allt mäktigare statsapparat under 1600- och 1700-talen. Om materialet dessutom kartläggs närmare skapas också möjligheter att tillgängliggöra det för forskning. För det äldre materialet är detta inte ogörligt, då det sällan överstiger en eller högst ett par hyllmeter i omfattning. Enbart frågan hur olika församlingar har prioriterat, ordnat och samlat årstrycket skulle kunna bli föremål för framtida analys. Hur materialet har använts och tolkats kan också inrymmas i kulturanalytiska undersökningar – som när en tryckt bröllopsvers på latin från 1654 återfinns i en volym med domkapitlets cirkulärskrivelser från andra hälften av 1700-talet, eller när 1615 års rättegångsordning pryds av en samtida, hemsnidad vers om rättsväsendets obarmhärtighet mot den fattige.¹⁶⁶ För att göra materialet tillgängligt krävs dock en närmare genomlysning, bättre förvaringsmöjligheter och ordningsskapande åtgärder.

165 Se exempelvis Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001 s. 291–295.

166 Inventeringsprotokoll, Ingatorps kyrka (Södra Vedbo) 2018-03-22; Veta kyrka (Folkungabygden) 2019-05-28.

Sockenbiblioteken

Som framgått ovan, har det i äldre tid förekommit att delar av kyrkornas boksamlingar gjorts tillgängliga för socknens invånare genom en organiserad låneverksamhet. Detta har gällt uttjänta kyrkbiblar, Luthers kyrkopostilla, Scribes själaskatt, historiska arbeten och ekonomiska handböcker. Men från slutet av 1700-talet började även regelrätta sockenbibliotek inrättas, där församlingarnas medlemmar kunde låna hem böcker till sin egen förkovran mot en mindre avgift – alltså i allt väsentligt en föregångare till dagens folkbibliotek.

I 1842 års folkskolestadga ålades prästerna "att uppmuntra till inrättande och begagnande af Socken-bibliothek, samt att dertill tjenliga böcker föreslå". Ambitionen var att sockenbiblioteken skulle utgöra en grund för "underhållet af de i skolan förvärfvade kunskaper och synnerligen för befrämjandet af en sann christelig bildning".¹⁶⁷ Det finns alltså en uttalad koppling mellan sockenbiblioteken och

utbildningsväsendet, och när skolbibliotek började inrättas under slutet av 1800-talet, skedde detta ofta parallellt, och ibland även integrerat med sockenbiblioteken.

Omfattning och innehåll

Böcker ur socken- och skolbibliotek märks så gott som alltid ut med någon form av ägaranteckning eller exlibris som gör att de kan separeras från övriga volymer. Ofta finns etiketter med låneregler inklistrade direkt i böckerna.

Vid inventeringen har material från lokala sockenbibliotek säkert kunnat identifieras i 39 av stiftets kyrkor. De bevarade bibliotekens omfattning och skick skiljer sig kraftigt åt, från enstaka volymer till intakta boksamlingar på tiotals hyllmeter. Välordnade och även katalogiserade sockenbibliotek har registrerats i bland annat Kuddby och Täby på Vikbolandet, samt i Säby utanför Tranås.¹⁶⁸

Kronologiskt skiljer sig också sockenbiblioteken åt: de flesta tycks ha organiserats under andra hälften av 1800-talet, men det finns exempel på betydligt äldre publika boksamlingar än så. I vissa fall går det att utifrån bestånden iakttä hur samlingarna över tid har förnygrats med nya titlar, samtidigt som äldre böcker har gallrats ut. Här och där har verksamheten hållits i gång långt in på 1900-talet. Övergången från kyrkligt socken- till kommunalt folkbibliotek har i dessa fall varit mer eller mindre sömlös, och det är inte i alla fall som dagens ägarförhållanden framstår som tydliga.¹⁶⁹

Även för sockenbiblioteken gäller att omfattningen gjort det omöjligt att registrera bestånden i detalj. Samtidigt kan vissa övergripande iakttagelser göras. Klart är att innehållet skiftar kraftigt från kyrka till kyrka. Visserligen återkommer en del titlar med viss regelbundenhet – som kvartalstidskriften *Läsning för folket*, som gavs ut 1835–1924 av Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande – men generellt är variationen stor, ofta beroende på när, hur och på vems initiativ biblioteken inrättats. Ibland har den lokala församlingsprästen och sockenstämman, helt i enlighet med folkskolestadgans intentioner, varit en drivande kraft bakom biblioteket och dess sammansättning, men ofta donerades även böcker eller medel till bokinköp av olika filantroper och stiftelser. Sammantaget uppvisar biblioteken en varierande flora inom ett par vanliga genrer, där skönlitteratur, historia, ekonomi, geografi och naturvetenskap vanligen varvas med en rejäl dos uppbyggelselitteratur.

Hylluppställningen i Kuddby sockenbibliotek kan här tjäna som ett typexempel, där böckerna vid katalogiseringen 1890 delades in i tre serier. Serie A, som var den volymmässigt minsta, innehåller ”religiösa böcker”; serie B utgjordes av ”tidskrifter och böcker med blandat innehåll”, medan serie C innehöll ”historiska och geografiska böcker m.m.” Serie B, som var ojämförligt störst, bestod till större delen av böcker om ekonomi och lantushållning, men innehöll även en del skönlitteratur och lyrik.¹⁷⁰

Särskilda sockenbibliotek

De äldsta spåren av något som liknar ett sockenbibliotek finns i Askeby, där minst sex bevarade volymer köpts in 1789 ”af Askeby Kyrkas medel till församlingens tjänst till utlåning”. Att döma av kyrkoherde Nils Aurelius d.y:s (1718–1794) anteckningar, var böckerna från första början tänkta att lånas ut ”åt dem som äro angelägne om Christendoms Kunskap och sitt lefwerne derefter ställa”. Låntagarna uppmanades också till varsamhet: ”Som Boken går igenom många händer påminnes, at icke öppnas med swettiga och otwättade händer, at icke sölas.”¹⁷¹

¹⁶⁸ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

¹⁶⁹ Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06; exempel på det sistnämnda återfinns bland annat i Nykil och Värdsberg; i Heda har flera mindre, nedlagda kommunbibliotek slagits samman och inhyts i församlingshemmet

¹⁷⁰ *Katalog öfver Kuddby socken-bibliotek.*, Norrköping 1890.

¹⁷¹ Inventeringsprotokoll, Askeby kyrka (Åkerbo) 2019-10-08.

Böckerna var alltså avsedda att bidra till sockenbornas kristna uppbyggelse, och urvalet skvallrar om kyrkoherdens andliga preferenser. Titlar som *Wälgrundade tankar om bibel-läsande*, eller *46 Passions Beträktelser, För Barn och andra enfaldiga Christna* samt *Sanna och falska Christnas Kännemärken* talar sitt tydliga språk. Men ibland kunde kyrkoherden även ge egna kommentarer till innehållet som än tydligare visar på hans andliga och intellektuella böjelser. Bland annat ger han en egen, fysikoteologisk betraktelse över fjärlars livscykel som en direkt kommentar till den nederländske läkaren, matematikern och teologen Bernard Nieuwentijds *Betraktelse Om De Dödas Upståndelses Möjlighet; Som, Emot Atheisters och Fritänkares inkast, af Naturliga grunder bewisas* (Stockholm 1760).¹⁷²

Ett annat, ovanligt tidigt och välbevarat sockenbibliotek fanns i Örtomta kyrka fram till början av 2000-talet, då det av okänd anledning överläts till Ekenäs slott. Samlingen bestod av äldre böcker och handskrifter (ca 130 volymer), varav huvuddelen skänkts av Hedvig Christina Banér (1737–1810) som var slottsfröken på Ekenäs, ”till att nyttjas av Örtomta församling”. En del yngre volymer har bekostats av Eskil Banér (1808–1897), medan enstaka volymer, bland annat Robert Bairds *Om nykterhetsföreningarna i Nord-Amerika* (1836), har köpts in direkt av församlingen. Till största delen består samlingen av uppbyggelseskrifter från 1700-talet, där de flesta titlar inte registrerats i någon annan kyrka under inventeringarna. Här finns också ett par rariteter, som en tidig svensk utgåva av Thomas a Kempis *Imitatio Christi* (Stockholm 1708), Olof Kolmodins *Biblisk qwinno-spegel* (Stockholm 1732–1750), den kände naturfilosofen och fysikotologen Robert Boyles *Tänkar Om Den Heliga Bibelen Och Desz Skrif-Art* (Stockholm 1759), samt *Konung Dawidz Psaltare* i en ovanlig utgåva från 1698. I samlingen finns även fjorton handskrivna volymer med religiösa betraktelser av hovintendenten Alexander Carl de Bronikowsky (1726–1795); flera av dessa volymer är försedda med de Bronikowskys pärmexlibris.¹⁷³

I Gladhammar finns delar av ett sockenbibliotek där det funnits flera lokala välgörare som skänkt böcker, däribland disponenten Carl Jäde på Gunnebo och Emil Key (1822–1892). Den sistnämnde – som var far till Ellen Key – har bland annat skänkt ett exemplar från den första svenska utgåvan av James Fenimore Coopers *Den siste mohikannen* från 1828. Av anteckningar i bandet framgår att just denna bok hade ingått i någon form av organiserad låneverksamhet eller läsesällskap redan när den var ny.¹⁷⁴

Ett exempel på hur en donator kunde sätta sin prägel på sockenbiblioteken återfinns i Vifolka församling, där delar av sockenbiblioteken i Veta och Viby innehåller påfallande många geografiska verk och reseskildringar från tidigt 1800-tal, varav några rätt sällsynta. Bland böckerna märks titlar som *Egypten i historiskt, geographiskt, physicaliskt, vetenskapligt, artistiskt, naturhistoriskt, mercantiliskt, religiöst, moraliskt och politiskt hänseende* av Johan Adam Bergk, utgiven vid sekelskiftet 1800, *London och engelska nationen* av I. L. Ferri de S:t Constant (1808) och *Bref om de Förenta staterna, författade under en resa till Amerika*, av Axel Klinkowström (1824).¹⁷⁵

Förekomsten av geografiska böcker i Veta och Viby är såpass hög att det knappast kan vara en slump. I detta fall finns också en tydlig proveniens, då en namnteckning på försättsbladen vittnar om att de flesta av böckerna en gång har ägts av juristen, godsägaren, bibliofilen och filantropen Fredrik Jakob Funck (1778–1864). Att donera böcker låg helt i linje med Funcks övriga verksamhet, i det att han gjort sig känd som

172 Inventeringsprotokoll, Askeby kyrka (Åkerbo) 2019-10-08, protokollbilaga.

173 Inventeringsprotokoll, Örtomta kyrka (Åkerbo) 2019-10-08, protokollbilaga upprättad 2019-10-29.

174 Inventeringsprotokoll, Gladhammars kyrka (Södra Tjust) 2018-06-12.

175 Inventeringsprotokoll, Veta kyrka (Folkungabygden) 2019-05-28; Viby kyrka (Folkungabygden) 2019-05-29.

”grundläggaren och upphovet till en mängd institutioner, då för tiden nya, såsom sockenskolor, sockenbibliotek, hushållsföreningar, sparbanker, m. m.”¹⁷⁶ Böckerna har sannolikt också donerats under Funcks livstid: i ett fall finns en datering som visar att boken införlivats i Viby sockenbibliotek 1862. Samtidigt är det osäkert om donationen gått direkt genom Funck, som framför allt var verksam i östra Östergötland, runt Norrköping och Vikbolandet. I flera av volymerna finns även ägaranteckningar av Carl Magnus Napoleon Palmqvist (1804–1882). Denne var innehavare av fyra gårdar i Vifolka härad, däribland Mantorp, och den kombinerade proveniensens gör det därför troligt att det var genom Palmqvist som Funcks böcker donerades till sockenbiblioteket. Men likafullt har Funcks bibliofila intressen – och tydligen också hans intresse för geografi och reselitteratur – satt sin prägel på de böcker som fanns tillgängliga för läsning i dessa två socknar på den östgötska landsbygden.¹⁷⁷

Sockenbibliotekens betydelse och kulturhistoriska värde

Böckerna i sockenbiblioteken är i allmänhet inte särskilt värdefulla i sig, men som samlingar är de intressanta. Det finns en djupt rotad föreställning om 1800-talets kyrka som en reaktionär och upplysningshämmande kraft i samhället. Folkskolan – som verkade under den kyrkliga kommunens överinseende ända fram till 1920-talet – har beskrivits som en fattigskola, som endast hade till uppgift att ge allmogens barn den mest basala utbildningen i läsning, räkning, och fäderneslandets historia och där ”[d]et viktigaste läromedlet var Luthers lilla katekes”. Folkundervisningen ska rätt och slätt ha handlat om att inpränta ”lydnad och respekt inför överheten i form av kyrkan (prästen), arbetsgivaren (husbonden) och staten (kungen och ämbetsmännen).”¹⁷⁸

Sockenbiblioteken berättar delvis en annan historia. Den kristliga uppbyggelselitteraturen är visserligen rikt representerad bland hyllorna, men den är knappast så dominerande som den gängse bilden ger vid handen. Sockenbiblioteken speglar snarare ett allmänt folkupplysningsideal, där behovet av bildning och förkovran tecknas såväl ur ett samhälleligt som individuellt perspektiv. Självfallet fanns en paternalistisk ådra: tanken var inte att bönder och arbetare i allmänhet skulle uppmuntras till högre studier. Däremot skulle socknens låntagare bibringas nyttiga kunskaper och ges möjlighet att utvecklas och nå sin fulla potential inom ramen för sitt givna stånd eller samhällsklass.

Den pedagogiska ambition som fanns bakom inrättandet av sockenbibliotek kan bland annat skönjas i anteckningar av Gistads kyrkohede Jonas Fredrik Carlström. Carlström var inte bara upphovsman till de tidigare omnämnda löftesbrevens till nattvardsbarnen, utan gjorde sig på sin tid även känd för att uppmuntra till läsning. ”Åt sjuka och ålderstigna äfvensom åt ungdomen utdelade han böcker”, står det att läsa i herdaminnet, ”och vid husförhören tog han reda på, om de hade blifvit lästa.”¹⁷⁹ Men han vårdade sig också om utlåningsverksamheten: i en samling *Sedolärande Berättelser, För Menige Man Och Lärobarn*, tryckt i Linköping år 1800, har Carlström skrivit ner låneregler, som inte bara handlar om att handskas varsamt med böckerna, utan om hur de ska läsas och användas: ”Snarast genomläses den af hvart hus holl, när man låter något barn om quällarne, i synnerhet höst och vintertid, läsa högt der uti för de andre,

176 Herman Hofberg, *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid*, Ny uppl., Bonnier, Stockholm 1906 s. 372–373.

177 Inventeringsprotokoll, Viby kyrka (Folkungabygden) 2019-05-29.

178 Jfr Henrik Edgren ”Folkskolan och grundskolan” i Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: en introduktion*, 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2015 s 113–119, cit s. 113.

179 Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 3*, Linköping 1919 s. 53; jfr ovan s. 33.

då man ock söker att vänja barnen till att sjelfve omtala den Berättelse de läst.”¹⁸⁰ Som synes uttrycker Carlström en pedagogisk, och undervisningshistoriskt intressant tanke om hur barn ska ta till sig innehållet i boken, inte bara genom att läsa för det övriga hushållet, utan genom att själva återberätta och rekapitulera vad de läst.

Det går att argumentera för att diversifieringen av sockenbiblioteken, och därmed brytningen med fromhetslitteraturens dominans, i första hand sker under 1800-talets senare hälft. Om vi exempelvis ser till en bokdonator som Emil Key, så var denne uttalat liberal i sina utbildningspolitiska strävanden, medan ett ”antiklerikalt drag kan skönjas i hans kyrkopolitiska ställningstaganden”.¹⁸¹ Det kan därför misstänkas att det inte i första hand var för att stärka den kristliga bildningen som Key donerade böcker till sockenbiblioteket i Gladhammar.

Med reservation för att framtida studier av lokala sockenstämmoprotokoll kan visa upp en mer komplex bild, finns dock inget som talar för att det successiva förvärldsligandet av sockenbiblioteken skulle ha stött på något större motstånd från prästerskapet: snarare är det frågan om ett utslag av en generell samhällsutveckling. Det sena 1800-talet var en tid av sekularisering i ordets egentliga bemärkelse, då den kyrkligt grundade socknen höll på att brytas upp och ersättas av kyrkliga församlingar och världsliga kommuner. Visserligen sammanföll de geografiskt, och skolväsendet och folkbokföringen handhades fortfarande av kyrkan, men församlingens och kommunens uppgifter höll på att separeras, och många av sockenbiblioteken skulle med tiden övergå till de kommunala folkbiblioteken.¹⁸²

Förvaltningen av de lokala biblioteken följer dock ingen generalplan, utan tycks skifta från församling till församling. I vilken mån de i likhet med skolorna låg kvar under den kyrkliga kommunen efter kommunreformerna på 1860-talet, eller om det var brukligt att de fördes över till den världsliga kommunen får bli en fråga för vidare undersökningar. Sannolikt var det brukligt att sockenbiblioteken inhystes i sockenstugorna snarare än i kyrkorna, och ofta tycks det ha varit i senare tid, när biblioteken tagits ur bruk, som böckerna hamnat i kyrkobyggnaderna och återigen blivit församlingarnas ansvar.

Sammantaget utgör sockenbiblioteken en viktig källa till den svenska folkbildningens historia, där kyrkan och församlingssamfundena har spelat en central roll – i synnerhet om vi också ser till bibliotekens förhistoria genom den bokutlåning som bedrevs redan under 1700-talet. Samtidigt är sockenbibliotekens historia inte särskilt väl utforskad, och av såväl kyrko- som utbildnings- och lokalhistoriska skäl är det därför angeläget att de bestånd som ännu finns kvar bevaras, ordnas och görs tillgängliga för forskare och allmänhet.

180 Inventeringsprotokoll, Gistads kyrka (Åkerbo) 2019-10-09.

181 Sten Carlsson, ”C F E Emil Key”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, 1975-1977, urn:sbl:11454, hämtad 2022-04-04.

182 Jfr. resonemangen om skolans förändrade status i samband med 1860-talets kommunreformer i Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur* s. 56–61.

Särskilda volymer och samlingar

Inkunabler

Den övervägande delen av de äldre böcker som förvaras i stiftets kyrkor härrör från 16-, 17- och 1800-talen. Att stöta på äldre böcker än så är ovanligt, och böcker äldre än 1540 är direkt sällsynta. Inkunabler (av latinets *incunabula* som betyder ”i vagga” eller ”i lindor”), alltså böcker från boktryckarkonstens barndom under andra hälften av 1400-talet, har bara registrerats i två fall.

Strasbourgbibeln (1489)

I Södra Tjust finns ett exemplar av *Biblia: cum concordantiis: et terminoru[m] hebraicorum interpretationibus*, en latinsk bibelutgåva, tryckt av Johann Prüss i Strassbourg 1489. Enligt en anteckning på titelbladet har bibeln ägts av herr Simon i Hjorted (fl. 1539–1550), som 1546 sålde den till Gladhammars kyrka och dess kyrkoherde, herr Jacob (fl. 1546–1553). Senare har bibeln förvarats i Västrum och räknats till dess inventarier.¹⁸³

Boken är intressant på flera plan. Bandet är ett samtida blindpressat skinnband med bevarade beslag och spännen av mässing. Texten är satt i två spalter, och som i många inkunabler är anfangerna handmålade. Såväl bindning som anfang har sannolikt utförts i Tyskland kort efter tryckningen, men i övrigt är anteckningen från 1546 den äldsta daterbara proveniensen. Det finns alltså inga ledtrådar till hur boken slutligen har hamnat i Tjust. Däremot rymmer bibeln många anteckningar och marginalia från 1500- och 1600-talen, bland annat med latinska ordspråk, citat av antika författare, svenska psalmverser och fragment av personanteckningar.¹⁸⁴

Genom sin proveniens visar volymen hur en periferi som Tjust ingick i de nätverk som utgjorde den europeiska bokmarknaden i skiftet mellan senmedeltid och reformationstid under sent 1400-tal och första hälften av 1500-talet. Men volymen kan också tjäna som exempel på den idag eftersatta hanteringen av böcker som kyrklig inventarietkategori. På initiativ av Bengt Myrgård och Kunskapskällan i Västervik undersöktes och skadebedömdes boken vid Linköpings stiftsbibliotek 1999, varefter den flyttades till kyrkoarkivet i Gunnebo. Någon närmare notering gjordes dock inte över flytten, och vid inventeringen i Västrum i juni 2018 kunde inkunabeln inte återfinnas; det enda spåret var ett fotografi i sakristian. Först senare upptäcktes boken av en slump i arkivet och kunde därefter dokumenteras.¹⁸⁵

183 Inventeringsprotokoll, Västervik (Södra Tjust) 2019-02-17; Johan Isaac Hähl, *Linköpings stifts herdaminne D. 2*, Östlund & Berling, Norrköping 1846 s. 305, 343.

184 Inventeringsprotokoll, Västervik (Södra Tjust) 2019-02-17.

185 Inventeringsprotokoll, Västervik (Södra Tjust) 2019-02-17; om bokhandel och bokimport i Skandinavien under sent 1400- och tidigt 1500-tal, se Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525*, Brill Nijhoff, Leiden 2014 s. 65–121.

Lübeckupplagan av Birgittas uppenbarelser (1492)

I Vadstena klosterkyrka förvaras ett exemplar av heliga Birgittas *Revelationes*, tryckt i Lübeck av Bartholomaeus Ghotan 1492. Detta är den första samlade utgåvan av Birgittas uppenbarelser, och den trycktes på direkt uppdrag av Vadstena kloster. Boken är rikt illustrerad med träsnitt, varav de flesta skurits direkt för denna utgåva. Verket beskrivs av Collijn som ”en av de vackraste typografiska produkter, som mot slutet av 1400-talet utkom i Nordtyskland” och räknas som en milstolpe i bokhistorien.¹⁸⁶

Välbevarad sida
ur Birgittas
uppenbarelsen,
Lübeck 1492.
Den påkostade
och innovativa ut-
formningen visas
bland annat av
att illustrationer-
na har byggts upp
av flera mindre
träsnittsblock, som
på flera ställen
återkommer i nya
kombinationer.
Vadstena kloster-
kyrka.

Lübeckupplagan trycktes i 816 exemplar, varav 16 på pergament. Enligt Collijn finns elva bevarade exemplar i svenska samlingar, varav flera defekta, samt enstaka fragment. Vadstenas exemplar, med nummer 36 i Collijns inkunabelkatalog, är tryckt på papper.¹⁸⁷ Volymen är ombunden i modern tid, troligen genom Linköpings stiftsbiblioteks för-

186 Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600* 1 s. 117–128, cit s. 124.

187 Isak Collijn, *Katalog öfver Linköpings Stifts- och Läroverksbiblioteks inkunabler*, Uppsala 1909.

sorg, men pärmar och rygg är klädda med rödbrunt, blindpressat skinn som kommer från en äldre bindning, av stilen på dekoren att döma utförd av en svensk bokbindarmästare mellan ca 1550–1600. Vadstenaexemplaret är förhållandevis välbevarat och i stort sett komplett, bortsett från blad r ij, vilket noterades då volymen var utlånad till Västerås Stiftsbibliotek i slutet av 1950-talet.¹⁸⁸

Den äldsta daterbara proveniensen är svensk. Boken har på 1540-talet ägts av Ericus Eriki (fl. 1536–1546), som var kyrkoherde i Tierp. Denne har fört marginalanteckningar och har två gånger skrivit sitt namn med devisen "Simplex seu litteralis theologus est purus haereticus" (ungefär "den enfaldige eller skriftbundne teologen är en ren heretiker"). Detta kan möjligen tolkas som en kritik av luthersk övertro på "Guds klara ord" och möjligheten att förstå bibelordet utan den katolska traditionens tolkningsnycklar. Devisen skulle med andra ord kunna ses som förtäckt kritik av den framstormande, och i början av 1540-talet segerrika evangeliska rörelsen inom den svenska kyrkoprovinen. Herr Erik meddelar också att han läst boken tillsammans med sin "vän och broder" Andreas Eriki (fl. 1527–1568), som var kyrkoherde i Valbo. Senare under seklet har boken ägts av ytterligare en uppländsk präst: Simon Simonis (fl. 1566–1579), som var kyrkoherde i Hacksta och Löt.¹⁸⁹

Till detta kommer stora mängder marginalanteckningar på latin, varav de flesta tillkommit kort efter att boken tryckts; Ericus Eriks anteckningar, som hör till de yngre, kan alla dateras till 1540-talet.

Även utan proveniensen och spåren av bruk är 1492 års utgåva av Birgittas uppenbarelser i sig ett vittnesbörd om senmedeltidens fromhetsliv och föreställningsvärldar. Men genom anteckningarna framgår även hur boken under 1500-talet har ägts och lästs av flera präster, verksamma i ärkestiftet under reformationstiden. De bevarade noteringarna stärker intrycket att innehavet och läsningen av Birgittas uppenbarelser – ett verk som uttryckligen avfärdades av de svenska reformatörerna – blev något av en motståndshandling mot de nya strömningarna i svenskt kyrkoliv.¹⁹⁰ Att volymen tycks ha bundits om i ett påkostat band under senare delen av 1500-talet kan möjligen också tolkas som ett utslag av pietet gentemot kvardröjande katolsk fromhetskultur. Sammantaget är volymen att betrakta som unik och ovärderlig, och genom de ännu odokumenterade marginalanteckningarna har den även ett högt vetenskapligt värde.

Överlämnandet till Vadstena och framtida tillgänglighet

Efter 1500-talet finns inga säkra uppgifter om Vadstenainkunabelns öden, förrän den 1772 skänktes till klosterkyrkan av kanslirådet och antikvitetssekreteraren Carl Reinhold Berch (1706–1777). Under en utredning som gjordes 1972 av landsarkivarie Arnold Sandberg, framkom dock att man från högre ort inte ansett placeringen lämplig. Redan 1774 ingrep justitiekanslern Joachim Wilhelm Lilliestråle och tog boken till Linköping, där den med domkapitlets goda minne införlivades med Stifts- och gymnasiebiblioteket. Blivande domprosten Samuel Älf noterade att "På mitt Tilstyrkande ... förvaras nu den rara Uppenbarelse-Boken i Gymnasii Bibliothek, där den åtminstone ej så snart multnar bort."¹⁹¹

188 Not från Västerås stiftsbibliotek, 27 juli 1959, bakre pärmens insida.

189 Jan Brunius, *Uppsala stifts herdaminne: 1527–1593*, Stiftshistoriska kommittén i Uppsala, Uppsala 2017 s. 133–134, 236–237, 343; fil dr Per Stobaeus vid Lunds Universitetsbibliotek har bistått med kommentarer och hjälp vid transkriptionen.

190 Se exemplet Olle Ferm, *Olaus Petri och Heliga Birgitta: synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige*, Sällskapet Runica et mediævalia, Stockholm 2007 s. 24–25.

191 Utredning av Arnold Sandberg, 5 dec 1972 s. 5–8, cit. s. 9, kopia i Linköpings stiftsbiblioteks arkiv, Inkunabel nr 36, Handlingar rörande överförandet till Vadstena.

På 1950-talet väckte folkskollärare Sven Bergman i Vadstena frågan om volymen inte borde återföras till klosterkyrkan. I början av 1970-talet inleddes en lång och invecklad process mellan å ena sidan Vadstena församling och kommun samt Birgittastiftelsen, och å den andra Stiftsbiblioteket och stiftsbibliotekarie Åke Vretblad, som understödd av riksbibliotekarien Uno Willers bedömde att bevarandet och tillgängliggörandet av volymen bäst tillgodosågs i Linköping. Efter diverse utredningar och uttalanden av såväl Kammarkollegium som utbildningsdepartementet överlämnades frågan 1975 för att avgöras av Linköpings kommun, som då blivit huvudman för stiftsbiblioteket. Detta resulterade i att volymen överlämnades till klosterkyrkan strax före jul samma år.¹⁹²

En tanke som framkom i inlagorna från församlingen, och som bland annat dåvarande kyrkoherde Göran Grefbäck argumenterade för, var att boken skulle kunna deponeras i Birgittastiftelsens bibliotek, som då inrymdes i dormitoriet i Bjälboättens palats, och att den därigenom skulle kunna tillgängliggöras för forskning.¹⁹³ Vid inventeringen 2019 konstaterades dock att tillgängligheten är i stort sett obefintlig med nuvarande placering. Volymen finns visserligen kvar i Stiftsbibliotekets katalogsystem och har en post i den nationella samkatalogen LIBRIS, men endast med en hänvisning att den skänkts ”to anonymous Swedish collection”. Vid inventeringen restes därför frågan om inte volymen på sikt borde återbördas till Stiftsbiblioteket, alternativt att församlingen vidtar åtgärder för att förbättra tillgängligheten.¹⁹⁴

1500- och 1600-talens utländska tryck

Beståndens sammansättning och provenienser

I stiftets kyrkor förvaras även en försvarlig mängd importerade tryckta böcker från 1500- och 1600-talen. Närmare bestämt har 86 volymer tryckta mellan år 1543 och 1700 registrerats, varav den absoluta huvuddelen (78) härrör från tyskt språkområde i Tyskland eller Schweiz. I övrigt har två tryck från nuvarande Nederländerna och Belgien registrerats samt ett vardera från England, Frankrike och Italien. Även ett exemplar av den första danska bibelutgåvan, tryckt i Köpenhamn 1550, har registrerats under inventeringen.¹⁹⁵

Mer än hälften av böckerna (42) utgörs av teologiska arbeten och kommentarer i ämnen som dogmatik, exegetik och homiletik, samt postillor. Bland författarna återkommer Martin Luther och Johannes Brenz, men även andra lutherska teologer finns representerade, som Johannes Bugenhagen, Martin Chemnitz, och Johann Habermann. Bland reformerta teologer återfinns bland annat Heinrich Bullinger och Wolfgang Musculus. Till detta kommer elva bibelutgåvor, som med undantag för den danska bibeln uteslutande utgörs av tyska lutherbiblar och kommenterade latinska utgåvor.¹⁹⁶

Övriga 23 volymer innehåller blandande ämnen som historia, språkvetenskap, retorik och geografi, men med få undantag kan alla kan sägas ha haft en mer eller mindre direkt koppling till den kyrkliga verksamheten som teologiska hjälpvetenskaper.

Huvuddelen av böckerna har ägts av enskilda präster innan de införlivats i kyrkornas boksamlingar, och anteckningar i böckerna visar i flera fall på hur, var, när och till vilket pris böckerna anskaffats. Det förekommer också fall av sentida donationer av äldre böcker till kyrkorna, men dessa hör till undantagen. I förekommande fall

192 Linköpings stiftsbiblioteks arkiv, Inkunabel nr 36, Handlingar rörande överförandet till Vadstena.

193 Linköpings stiftsbiblioteks arkiv, Inkunabel nr 36, Handlingar rörande överförandet till Vadstena.

194 Inventeringsprotokoll med bilaga, Vadstena klosterkyrka 2019-06-12

195 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

196 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

har även fragment av utländskt tryck noterats, i första hand när det dykt upp i form av makulatur i bokbanden. Denna typ av material säger visserligen inte mycket om vilka böcker som lästes och användes av svenska präster på 1500- och 1600-talen, men det visar på vilken typ av böcker som fanns tillgängliga på bokmarknaden i Östersjöområdet. Stundtals kan makulaturen också användas för att göra ungefärliga dateringar av bokbanden.

Anomali II: de litterära krigsbytena

Ytterligare en aspekt av det utländska trycket i stiftets kyrkor är den flagranta frånvaron av krigsbyten. Alltsedan Otto Walde på 1910-talet gav ut sitt monumentala arbete om stormaktstidens litterära krigsbyten, har bokskatter från kontinentens plundrade bibliotek varit en given referenspunkt i svensk bibliografi och bokhistorisk forskning.¹⁹⁷ Bland böckerna i Linköpings stifts kyrkor finns dock inga spår av bokliga krigsbyten, med ett möjligt undantag: i Jonsberg finns en, ursprungligen sannolikt privatägd Karl XII-bibel, som pryts med silverbeslag från en polsk eller belarusisk evangeliebok.¹⁹⁸ Denna numera försvunna bok kan mycket väl ha ingått i krigsbyten från Karl X Gustavs polska krig eller Stora nordiska kriget. Därutöver finns inte en enda volym registrerad som kan kopplas till någon känd plundrad boksamling. Inte ens en bok med uppenbart katolsk tendens, som Sixtus V:s bibel (*Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V*, Antwerpen 1605) har proveniens från något klosterbibliotek på kontinenten; den äldsta daterade ägarnoteringen kan endast visa att boken köptes för tio daler av en i övrigt okänd Benedictus Erics Aschanius i Söderköping 1632.¹⁹⁹

Frånvaron av krigsbyten tycks alltså visa att hemvändande fältherrar, officerare och andra aktörer som varit med och orkestrerat plundringen av bibliotek på kontinenten inte har sett landsortskyrkorna i Linköpings stift som lämpliga avnämare för det bokliga krigsbytet – åtminstone inte på samma självklara sätt som domkyrkorna, domkapiteln och katedralskolorna i Linköping, Strängnäs och Västerås bevisligen har varit. Det finns heller inga exempel på några lokalt förankrade donatorer i stil med Schering Rosenhane (1609–1663), som på 1660-talet donerade boksamlingar, tagna som krigsbyte från jesuitkollegier i Polen, till sina patronatskyrkor i Husby-Oppunda och Bärbo i Strängnäs stift.²⁰⁰

Frånvaron av krigsbyten visar alltså på en punkt där plundringarnas betydelse för den litterära kulturens uppblomstring i stormaktstidens Sverige kan behöva omprövas. Mer bokhistoriskt fokus kan också behöva läggas på den gängse importmarknaden för böcker – åtminstone vad gäller det mer vardagliga bruket utanför lärdomsinrättningar, domkapiteln och adelsbiblioteken. En donation likt den som Rosenhane gjorde ska sannolikt betraktas som ett undantag, och det finns inget som tyder på att böckerna han skänkte har brukats i någon högre grad ”till Gudz ähra, och hans församblings uppbyggelse”, såsom stipulerades i donationsbrevet.²⁰¹ Det brukliga för det äldre

197 Otto Walde, *Stormaktstidens litterära krigsbyten: en kulturhistorisk-bibliografisk studie*, 1–2, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1916–1920; för uppdaterade perspektiv på bokroven, se Emma Hagström Molin, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Makadam, Göteborg, 2015 s. 14–20; Peter Sjökvist, ”Litterära krigsbyten i Uppsala och deras användning”, *Lychnos* 2020 s. 259–268; Peter Sjökvist, ”Litterära krigsbyttens öden i Sverige”, *Biblis* 89 2020 s. 21–26; Jonas Nordin, ”Bokrov under Sveriges stormaktstid”, i *Svenska krigsbyten ur Victor von Stedingks bokbandsamling*, Centralantikariatet katalog 85 2020 s. 5–12.

198 Inventeringsprotokoll, Jonsbergs kyrka (Östra Vikbolandet) 2018-03-15.

199 Inventeringsprotokoll, Aneby kyrka (Aneby) 2018-11-26.

200 Walde, *Stormaktstidens litterära krigsbyten* 2 s. 153–155; jfr Stenback, ”Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016–2017” s. 31.

201 Rosenhanes donationsbrev, cit. i Walde, *Stormaktstidens litterära krigsbyten* 2 s. 153–154 n. 4; Magnus Mörner, ”Schering Rosenhane”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 30, 1998–2000, urn:sbl:6933, hämtad 2022-04-04; jfr Sjökvist, ”Litterära krigsbyten i Uppsala” s. 266.

utländska tryck som återfunnits under inventeringen i Linköpings stift är, återigen, att böckerna har införskaffats av prästerna för eget bruk, och att de har införlivats i kyrkornas boksamlingar efter ägarnas död. Som framgår av inventeringen har böckerna vanligen köpts av inhemska bokförare eller av privatpersoner; ibland har de köpts vid studieresor utomlands och ibland rör det sig om böcker som präster fått till skänks.²⁰²

Abraham Olais bibel

Ett exempel på bokmarknadens och de importerade böckernas betydelse för 1500-talets kyrkliga kultur är ett exemplar av *Biblia sacrosancta*, tryckt i Basel 1557, som förvaras i Vadstena. Denna bearbetning av den latinska vulgatabibeln, utgiven av den humanistiskt skolade boktryckaren Nicolaus Brylinger (ca 1515–1565), kom ut i många upplagor och har betecknats som ”extremt inflytelserik” i framför allt den reformerta delen av den protestantiska världen.²⁰³

I exemplet i Vadstena avslöjar en anteckning på pärmens insida ett namn, en plats och ett datum när boken köptes av sin första namngivna ägare: ”Abrahami Olai liber, emptus 15 martis Geffliae anno a incarnatione Ch[ris]ti 1561”, det vill säga ”Abraham Olofssons bok, köpt 15 mars i Gävle år 1561 efter Kristi människoblivande.”²⁰⁴

Att boken förvärvats fyra år efter tryckningen visar att den inte kan ha gått igenom alltför många händer när den såldes. Givet tidens långsamma kommunikationer är det snarare troligt att Abraham Olai var den förste ägaren utanför kedjan av tryckare, bokhandlare, bokbindare och distributörer som förde volymen från Brylingers officin i Basel – ett centralt nav för bokproduktion och bokhandel i 1500-talets Europa – till den lilla handels- och skolstaden vid Gavleåns mynning.²⁰⁵

En jämförelse av handstilar gör att bokens första ägare kan identifieras med den Abraham Olai som 1569 efterträdde sin far Olaus Andrae som kyrkoherde i Skog i Hälsingland, och som sedan verkade där fram till sin död 1622.²⁰⁶ Dateringen från tidigt 1560-tal visar att han måste ha varit mycket ung när han första gången skrev sitt namn på försättsbladet; sannolikt var han ännu inte prästvigd, och hans ekonomiska ramar bör därmed ha varit tämligen begränsade. Visserligen är boken tryckt i ett behändigt oktavformat, men den är väl inbunden i ett rikt dekorerat, blindpressat band, och köpet har sannolikt inneburit en kännbar utgift. Volymen visar därmed hur bokinköp kunde prioriteras av en till synes enkel representant för reformationstidens svenska prästerskap – därtill härstammande från det som prosten Nicolaus Laurentii i Bollnäs ett par decennier senare omtalade som Hälsinglands ”fattigaste prästgäll”.²⁰⁷ Men i förlängningen vittnar volymen också om 1500-talets expanderande bokmarknad, och den utgör en indikation på att importerade böcker blivit mer tillgängliga och överkomliga än de hade varit bara ett par decennier tidigare.

Senare löpnummer visar att bibeln någon gång under 1700- eller 1800-talen har ingått i en större samling – kanske i ett skolbibliotek. Dessvärre finns ingen dokumen-

202 Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06.

203 Cit. Bruce Gordon, ”German Bibles outside the Lutheran movement”, Cameron, Euan (red.), *New Cambridge History of the Bible. Volume 3, From 1450 to 1750*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016 s. 272.

204 Inventeringsprotokoll, Vadstena (Vadstena-Dal) 2019-06-11.

205 Jfr Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, N.L.B, London 1976 s. 188-189, 218-221, 228-231; Nina Burton, *Gutenberggalaxens nova: en essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2016 s. 101-104.

206 Jan Brunius, *Uppsala stifts herdaminne: 1527–1593*, Stiftshistoriska kommittén i Uppsala, Uppsala 2017 s. 394–95; prov på Abraham Olais handstil finns bland annat i vol JI:1, Skogs kyrkoarkiv, Härnösands landsarkiv.

207 Cit. Brunius, *Uppsala stifts herdaminne* s. 358.

tation, vare sig i volymen eller i inventarieförteckningarna som visar hur eller när den slutligen hamnat i Vadstena.

En skolbok: Ecclesiasticae historiae autores

I S:t Olai i Norrköping förvaras två stora 1500-talsvolymen som åtminstone fram till 1680-talet har ingått i katedralskolans bibliotek i Linköping. Den ena är en defekt och oidentifierad utgåva av Erasmus av Rotterdams ordspråkssamlingar, medan den andra, *Ecclesiasticae historiae autores* (Basel 1557), är en samling kyrkohistoriska texter som sammanställts under redaktion av den reformerte teologen Wolfgang Musculus (1497–1563).

Exemplaret av Musculus arbete är intressant genom sin proveniens och de spår av bruk som finns bevarade i själva volymen. Den förste kände ägaren är domprosten, latinpoeten och biskopen electus Petrus Michaelis Ostrogothus (d. 1580), vars änka Karin Jöransdotter donerade den till Linköpings skola fjorton år efter makens död. Själva har hon inte lämnat någon notis efter sig, men gåvan kvitterades på titelbladet av skolans dåvarande rektor, Sylvester Johannis Phrygius (1572–1628).²⁰⁸

Från den tid då boken var i skolans ägo finns anteckningar av flera händer. Det rör sig framför allt om böner för skolbruk på svenska och latin – sannolikt formulerade efter tyska förebilder.²⁰⁹ Här återfinns bland annat en morgonbön och böner för konungen, arvfurstarna, drottningen, lärarna, fäder, mödrar, bröder, systrar och vänner. Även en särskild bön om fördjupad kunskap och vishet visar på kopplingen till 1600-talets skolmiljö. I sin helhet utgör volymen därmed ytterligare en pusselbit till kunskapen om djäknarnas och lärarnas dagliga liv – en vardag som i brist på källor vanligen bara kan studeras indirekt genom skolordningar och räkenskaper.

Martin Luthers Opera omnia i Hult

Ett spektakulärt fynd gjordes vid inventeringen i Hults kyrka i mars 2018, där det uppdagades att en volym ur den så kallade Jenaavgåvan av Martin Luthers samlade verk – tryckt 1570 – hade stuvats undan i ett skåp och glömts bort, för att sedan hamna underst i en hög av författningssamlingar och andra böcker av betydligt yngre datum.

Volymen är i sig en praktfull pjäs, med rika blindpressade dekor med huvudsakligen bibliska motiv. Men det som i första hand ger volymen dess kulturhistoriska dignitet är de omfattande anteckningar som förts av bokens tidigare ägare Jonas Magni (1582–1659), kyrkoherde på Visingsö och av Per Brahe d.y. förordnad prost över Visingsborgs grevskap. Anteckningarna omfattar bland annat ett gåvobrev, där herr Jonas förklarar att han skänker boken till Hults kyrka eftersom han var barnfödd i församlingen och där fått ”doop, Nampn och Christendom”, och han markerar att detta skedde före Uppsala möte ”när thesse Ceremonier, Salt, Lius och Christningeklåde wid döpelsen brukades.” Men bland anteckningarna finns även självbiografiska notiser om Jonas Magnis familj och om hans skoltid i Linköping på 1590-talet, där han bland annat berättar hur han sett kung Sigismund och hans polska soldater under uppmarschen till Stångebroslaget och hur han ”med våta ögon och suckande hjärta” bevittnat Linköpings blodbad skärtorsdagen år 1600.²¹⁰

208 Inventeringsprotokoll, S:t Olai kyrka (Norrköping) 2018-09-27; Isak Collijn, ”Petrus Michaelis Ostrogothus och Petrus Michaelis Stockholmensis”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* Årgång XVI. 1929 s. 145–152.

209 Jfr K. Reissinger, *Documente zur Geschichte der humanistischen Schulen im Gebiete der Bayerischen Pfalz. Mit historischer Einleitung*, Berlin, 1910–1911.

210 En närmare beskrivning av fyndet, med transkriptioner av anteckningarna, återfinns i Martin Kjellgren, ”... med våta ögon och suckande hjärtan”: Kyrkoherde Jonas Magnis bokanteckningar i Hults kyrka (1658)”, *Historisk tidskrift* 2021:4 s. 775–787.

Fyndet vittnar om bokens funktion, inte enbart som kunskapsförmedlare, utan som ett statusföremål och ett kulturellt kapital i byggandet av sociala kontaktnät och i formerandet av en individuell identitet. Men på ett praktiskt plan aktualiserar omständigheterna runt fyndet även behovet av att inventera och uppdatera kunskapsunderlaget om kyrkornas boksamlingar, för att undvika att kulturhistoriskt signifikant och betydelsebärande volymer förstörs eller förkommer genom brister i förvaring och hantering.

Herr Zacharias böcker

I Eksjö finns en av stiftets större samlingar med 1500-talstryck, med ett tiotal volymer som härrör från tyskt språkområde. Någon entydig bild varför volymerna hamnat där de hamnat kan inte ges utan vidare efterforskningar, men flertalet har tidig svensk proveniens. Klart är också att Eksjös kyrkoherde Zacharias Johannis (1597–1681) har ägt huvuddelen av det 1500-talstryck som nu finns i församlingens ägo. Flera av volymerna kom han över i Rostock, där han immatrikulerades som student 1617. Bland annat har han fått med sig sex vackert inbundna volymer med arbeten i dogmatik och retorik av Rostocks superintendent Simon Pauli d.ä. (1534–1591). Under sina utlandsstudier förvärvade Zacharias Johannis även en volym med teologiska avhandlingar av Rostock-professorn Johann Affelmann (1588–1624). Samlingen har även byggts på sedan herr Zacharias återvänt från sina studier och blivit kyrkoherde; 1633 fick han bland annat ett praktfullt exemplar av Cyriacus Spangenbergers katekes, tryckt i Schmalkalden 1566, som gåva av Eksjös borgmästare Bengt Svensson (Ekerman, d. 1668).²¹¹

Att herr Zacharias haft ett intresse för böcker är uppenbart, men det går inte att säga huruvida hans bibliofili låg på en nivå utöver det vanliga, eller om hans boksamlande var representativt för det svenska prästerskapet, och att det snarare skulle vara bevarandegraden som gör hans boksamling ovanligt rik. Sannolikheten talar i vilket fall för att herr Zacharias ägt betydligt fler volymer som har förstörts eller förkommit under seklens lopp. Slutligen visar gåvan från Eksjös borgmästare på böckernas betydelse som fysiska statusföremål, inte enbart bland de lärda prästerna, utan också inom borgerskapet; liksom i fallet med Jonas Magnis donation av Luthers *Opera* till kyrkan i Hult, vittnar Bengt Svenssons gåva om hur böcker kunde användas för att bygga nätverk och ömsesidiga relationer i 1600-talets svenska samhälle.

Hasslerska donationen och Zetterlingska samlingen

De böcker som tidigare hört till Linköpings domkyrka, konsistoriet och katedralskolan har sedan länge överförts till stiftsbiblioteket och har därmed inte ingått i inventeringen. De kvarvarande äldre böcker som idag förvaltas av domkyrkoförsamlingen består huvudsakligen av ett mindre antal hand-, psalm- och koralböcker från sent 1600-tal och framåt.

Mot slutet av 1980-talet fick dock domkyrkoförsamlingen en donation med närmare hundra äldre volymer av före domkyrkosysslomannen Ove Hassler (1904–1987), som var en ivrig boksamlare. Huvuddelen av volymerna är från 1700-talet, men samlingen innehåller även två 1500-talsvolymer i filosofiska ämnen, samt åtskilliga volymer från 1600-talet.

Volymnas proveniens varierar. Enstaka exemplar tycks Hassler själv ha köpt antikvariskt, eftersom det här och där dyker upp exlibris från kända boksamlingar

211 Inventeringsprotokoll, Eksjö kyrka (Södra Vedbo) 2018-04-16; *Die Matrikel der Universität Rostock*, <http://matrikel.uni-rostock.de/periode/1617Mich>, hämtad 2022-04-04.

och prisuppgifter skrivna med blyerts. Större delen av donationen utgörs dock av böcker som Hassler hittat i vedboden i komministerbostaden i Skänninge någon gång under sin adjunktstid åren runt 1930, och som han köpte, sannolikt av den tidigare komministern Hans Ulander (1860–1936).²¹² För dessa volymer finns kompletta provenienskedjor från tidigt 1700-tal till Hasslers samtid. Kärnan utgörs av ett antal volymer som har förvärvats av Olof Zetterling (1670–1734), komminister i Vånga och dennes söner Peter (1703–1769) och Jonas (1711–1744). I synnerhet Peter Zetterling, som från 1742 var kyrkoherde i Kuddby, har varit en flitig boksamlare: av anteckningar i volymerna att döma gjorde han de flesta av sina förvärv i Stockholm, där han på 1720-, 30- och 40-talen var verksam som informator, rektor för franska skolan och slutligen hovpredikant.²¹³

Detta innebär att en betydande del av den Hasslerska donationen har satts samman redan på 1700-talet, och att denna del av samlingen speglar de bokliga intresset hos tre svenska prästmän under det karolinska enväldet, frihetstiden och upplysningen – ett bokligt intresse som sträcker sig långt utanför det svenska rikets gränser, och bortom teologins domäner. Inte minst visar sig Peter Zetterlings omvittnade språkliga beläsenhet i att han ägt böcker inte bara på tyska, latin och franska, utan även på mer exotiska språk som engelska och italienska – bland annat en foliovolym med predikningar av den anglikanske biskopen Jeremy Taylor (1613–1667), av Samuel Taylor Coleridge utnämnd till ”teologins Shakespeare”, samt en samlingsvolym med skrifter av den för sina frispråkiga och antipåvliga satirer avrättade Ferrante Pallavicino (1615–1644).²¹⁴

Hassler själv förstod mycket väl samlingens värde och konstaterade att det Zetterlingska biblioteket, ”såvitt det är bekant” är det enda ”fullständigt bevarade och sammanhållna prästbiblioteket i vårt land” med anor från 1700-talet.²¹⁵ Dessvärre är samlingen idag stympad: de förnämsta rariteter som Hassler själv nämner saknas, och av de 129 band som ursprungligen utgjorde samlingen när den återfanns, är det endast 65 volymer i domkyrkans ägo som säkert kan sägas komma från det Zetterlingska biblioteket. Trots detta utgör Hasslers donation en kulturhistoriskt värdefull samling äldre och i flera fall sällsynt tryck som förtjänar att uppmärksammas och tillgängliggöras mer än vad som sker idag.

Handskrifter och manuskript

När inventeringarna inleddes fanns inga större förhoppningar att mer omfattande handskrifter skulle komma i dagen. Handskriven text har visserligen alltid utgjort en viktig del av den kyrkliga verksamheten. Även generellt går det att med hjälp av bevarade manuskript, avskrifter och andrahandskällor se hur texter kopierades, spreds och såldes parallellt med tryckta böcker och småskrifter, och att handskriven text därmed utgjorde en viktig del av bokmarknaden ända in i modern tid. Men i den mån kyrkliga handskrifter alls bevarats till eftervärlden har de ofta varit välkända, och därmed har de i regel införlivats i de större forskningsbibliotekens samlingar sedan länge.

212 Ove Hassler, ”Trettiofem år som boksamlare”, *Bokvännen* 1:1967 s. 3.

213 Inventeringsprotokoll, Linköpings domkyrka (Domkyrko) 2019-11-14; Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 2*, Linköping 1917 s. 141, Westerlund, Setterdahl & Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 3*, 446, 468, 707.

214 Inventeringsprotokoll, Linköpings domkyrka (Domkyrko) 2019-11-14; George Long Duyckinck, *The Life of Jeremy Taylor, Bishop of Down, Connor, and Dromore*, New York 1860 s. 174.

215 Hassler, ”Trettiofem år som boksamlare” s. 3.

Handskrivna predikosamlingar

I enstaka fall har dock manuskript påträffats vid inventeringarna, framför allt i form av handskrivna predikningar. Bland de volymer som Ove Hassler hittade i komministerbostaden i Skänninge, och som ingick i donationen till Linköpings domkyrka, återfanns exempelvis predikoutkast av Per Ulander (1808–1876), som var kyrkoherde i Tuna och Herrestad och en centralgestalt för den inomkyrkliga väckelsen i Linköpings stift under 1800-talet.²¹⁶ "Lata prästens predikningar" är en samling häften med predikoutkast av komministern Jacob Abraham Blohm (1793–1848) i Grebo, och som idag förvaras i Kaga kyrka. Den något raljerande benämningen kommer sig av författaren enligt sina egna noteringar hade hållit samma predikningar vid flera olika tillfällen, vilket knappast betraktades som anmärkningsvärt i hans samtid.²¹⁷ Ytterligare ett exempel är två väl inbundna volymer med predikningar av kyrkoherde Anders Ekmarck (1741–1822) i Ekeby, vackert präntade med klar och tydlig stil.²¹⁸

Denna typ av handskrifter har ett uppenbart kultur-, person- och kyrkohistoriskt värde och bör därmed inte enbart bevaras, utan även göras tillgängligt för forskning. Just när det gäller 1700- och 1800-talens handskrivna predikosamlingar finns ofta en medvetenhet om deras existens i församlingarna, vilket kan underlätta hanteringen och tillgängliggörandet.

Hybridmanuskript: handskrifter i tryckta böcker

Vad som däremot knappast har uppmärksammats tidigare är de fall när tryckta böcker bundits samman med buntar av blanka pappersark, som sedan använts för anteckningar, avskrifter och ibland hela manuskript. Som berörts i avsnittet om kyrkorätt ovan, har flera exemplar av 1571 års kyrkoordning återfunnits med omfattande tillägg och avskrifter, men i det exemplar som hört till Oppeby kyrka finns anteckningar av annan art som gör volymen till en unik artefakt.

På de sidor som föregår titelbladet har någon – sannolikt i mitten av 1600-talet – sammanställt en lista med blasoneringar över Sveriges landskapsvapen. Utöver frågan vad de har för koppling till just kyrkoordningen, är dessa noteringar inte särskilt uppseendeväckande i sig.²¹⁹ Men i slutet av volymen finns en längre framställning, där den i övrigt oidentifierade Nicolaus Laurentii Smalandensis som köpte boken 1594, har skrivit utförliga kommentarer på latin till Matteusevangeliets berättelse om barnamorden i Betlehem. Samma hand har även nedtecknat utförliga redogörelser om några av de viktigaste apostlarna på latin, och hela volymen avslutas med en kronologiskt uppställd lista över patriarker, profeter, kyrkofäder och kyrkolärare från Adams dagar in till författarens egen tid. Tendensen är tydligt evangelisk: visserligen bereds påvar som Gregorius den store och klassiskt katolska teologer och skolastiker som Albertus Magnus och Thomas Aquinas plats, men även en mer omtvistad tänkare och dissident som William Ockham lyfts självklart in. Det tydligt evangeliska brottet sker dock när den tjeckiske reformatorn Jan Hus dyker upp som en föregångare till de

216 Inventeringsprotokoll, Linköpings domkyrka (Domkyrko) 2019-11-14; Hassler, "Trettiofem år som boksamlare" s. 3; Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 1*, Linköping 1915 s. 449–451.

217 Inventeringsprotokoll, Kaga kyrka (Kärna) 2019-09-17; Westerlund, Setterdahl & Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 2*, s. 518–519. Predikosamlingen hamnade sannolikt i Kaga genom Blohms änka, Clara Catharina Molander (1796–1873).

218 Inventeringsprotokoll, Ekeby kyrka (Folkungabygden) 2019-05-15; Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 5*, Linköping 1943 s. 58–61.

219 Då Gotlands vapen finns med, men inte Skånelandens eller Jämtlands, kan anteckningen möjligen dateras till ca 1645–1660, men sannolikt är den något äldre, då Gotland, trots att ön styrdes av Danmark, ofta räknades in bland de svenska landskapen, och kyrkligt även hade hört till Linköpings stift fram till freden i Stettin 1572.

tre sista namnen på listan: Martin Luther, Philipp Melanchton och Johannes Brenz. Den sistnämnde var uppenbarligen en teolog på modet i det sena 1500-talets Sverige, och en författare som även finns representerad bland de kyrkliga boksamlingarna i Linköpings stift.²²⁰

Ett annat exempel på denna typ av hybridmanuskript finns i Eksjö, där ett exemplar av Martin Luthers förbättrade världskronologi, *Supputatio annorum mundi*, tryckt i Wittenberg 1545, bundits samman med blanka sidor som vida överstiger antalet trycksidor, och som under sent 1500-tal har fyllts med personliga anteckningar, utläggningar och avskrifter på latin och svenska av minst två olika händer – bland annat ingår stycken från en ännu inte identifierad ”svensk krönika”.

De äldsta noteringarna har förts av en icke angiven man som varit verksam i Örebro och Strängnäs under hertig Karls tid, och som även sökt anställning i Nyköping. På 1580-talet har boken ägts av en Sueno Iona Smalandensis, som även han har fört pennan, men i övrigt är proveniensens inte fullt utredd. En dokumentation med en kortfattad genomgång av innehållet gjordes i slutet av 1940-talet. Där görs gällande att boken kan ha ingått i en samling böcker som ska ha donerats till Eksjö av Petrus Suenoni Luth, kyrkoherde i Askeryd 1657–1661, men denna uppgift kan inte styrkas enbart med ledning av det källmaterial som finns tillgängligt. Sedan dokumentationen gjordes har manuskriptet knappast uppmärksamats och har heller inte tillgängliggjorts för forskning – helt enkelt för att det fallit i glömska och inte har katalogiserats.²²¹

Överlämning av unika volymer till ABM-institutioner

De provenienstunga böcker från 1400-, 1500- och 1600-talen, och de äldre predikosamlingar och hybridmanuskript från sen reformationstid som berörts ovan, är alla av stort kulturhistoriskt och vetenskapligt värde, med möjliga ingångar för snart sagt alla former av kyrkohistorisk eller historisk forskning. Förekomsten av unika volymer ute i kyrkorna och i pastoratsarkiven aktualiserar därmed frågan om församlingarnas ansvar för bevarande och tillgängliggörande.

Att kategorisera volymerna har inte varit en alldeles enkel uppgift, i synnerhet inte i fråga om hybridmanuskripten, då dessa befinner sig i en gråzon mellan tryckta böcker, manuskript, museiföremål och arkivhandlingar. Vid inventeringarna har rekommendationen varit att, undantaget räkenskaper och andra uppenbara arkivalier, klassa alla unika volymer som kyrkliga inventarier, för att därmed ge dem ett grundläggande skydd med stöd av kulturmiljölagen.

Den övergripande intentionen vid inventeringarna har också varit att de böcker som klassas som kyrkliga inventarier ska finnas kvar i den kyrkliga kulturmiljön, och då i anslutning till den kyrka där de hör hemma. Men eftersom denna typ av volymer i första hand är av vetenskapligt värde, och församlingarna generellt inte har kompetens eller resurser att agera arkivmyndighet eller forskningsbibliotek, så kan det i undantagsfall finnas poänger med att överlämna särskilda volymer till lämpliga institutioner – arkiv, bibliotek eller museer – där det finns möjlighet att katalogisera materialet och göra det sökbar. På sikt skulle också möjligheter öppnas för digitalisering av denna typ av material, vilket avsevärt skulle öka tillgängligheten och användbarheten för forskningsändamål.

Som avnämare ligger forskningsbibliotek med egna äldre samlingar närmast till

220 *Then svenska kyrkeordningen. Tryckt j Stockholm aff Amund Laurentzson. Anno. Domini. M. D. LXXI.*, exemplar tillhörigt Oppeby kyrka; inventeringsprotokoll, Rimforsa församlingsarkiv (Rimforsa) 2018-02-19.

221 Martin Luther, *Supputatio annorum mundi: Emendata. D.M.Lutheri*, Georg Rhau, Wittenberg 1545, exemplar i Eksjö kyrkas ägo; bifogad lapp med dokumentation, daterad 4 april 1948.

hands, men beroende på materialets art kan även arkiv och museer komma i fråga. Möjligheterna har kortfattat berörts i fråga om Lübeckupplagan av Birgittas uppenbarelser ovan, men generellt är det fråga om en lång process med många faktorer att ta hänsyn till, inte minst då biblioteken vanligen är restriktiva med att ta emot nytt material. Att deponera volymer, vilket tidigare har förekommit, skapar oklarhet i hur materialet ska hanteras och vem som bär huvudansvaret för att det bevaras och tillgängliggörs. Numera är det därför brukligt att överlåtelse görs i form av donationer, där äganderätten formellt övergår till den mottagande institutionen. Men därigenom krävs länsstyrelsens godkännande, inte bara för att flytta volymerna, utan för att helt avföra dem från inventarielistorna.

Frågan om och hur kulturarvsklassade volymer kan överföras från kyrkor och församlingar är alltså något som måste utredas i varje enskilt fall, för att därefter beslutas i samråd mellan församlingen, den mottagande institutionen, länsstyrelsen och stiftsorganisationen.

Inför framtiden – bevarande och tillgängliggörande

Uppföljning av inventeringarna

Som konstaterades inledningsvis har bokinventeringarna i Linköpings stift gett ett omfattande kunskapsunderlag om det bokliga kulturarv som stiftets församlingar har att förvalta. Den ovan presenterade genomgången av bestånden visar också på den potential som finns i materialet, för såväl vetenskapliga studier som för lokala presentationer, studiecirklar, föredrag, utställningar, temagudstjänster eller liknande verksamheter.

Det återstår dock flera allvarliga problem som försvårar bevarandet och tillgängliggörandet av kyrkornas äldre boksamlingar. Under inventeringarna kunde det konstateras att skadeläget för många av de mer signifikanta volymerna var allvarligt, och att dessa därför var i stort behov av konservering för att alls kunna bevaras och hanteras på ett säkert sätt.

Till detta kommer förvaringsfrågorna, där det under inventeringen kunde konstateras att de utrymmen där böcker förvaras ute i kyrkorna generellt är undermåliga och illa anpassade för att böckerna ska kunna hållas under uppsikt och bevaras över tid. Flera kyrkor kunde konstateras ha allvarliga problem i fråga om fukt och mögelangrepp. Till detta kommer en skriande brist på ordning bland boksamlingarna som försvårar i stort sett alla åtgärder.

Den uppföljning av inventeringen som genomfördes 2020–2021 tog därför sin utgångspunkt i ett antal avgränsade åtgärder, för att på sikt skapa möjligheter och vägar att komma till rätta med de identifierade problemen.

Handledning

Inledningsvis togs en handledning i bokhantering fram, i första hand tänkt att användas av församlingarnas ordinarie personal och inventarieansvariga. I handledningen – *Böckernas ordning* – ges råd om hur det kulturhistoriska värdet av kyrkornas böcker ska bedömas, och om hur samlingarna bör ordnas, hanteras och förvaras för att inte brytas ner i förtid. Handledningen ger också råd som ska underlätta tillgängliggörandet av samlingarna, samt om hur församlingarna bör tänka kring gallring när det behovet uppstår. Bland de konkreta råden ryms även kortfattade noteringar om vilka böcker som man kan förvänta sig att stöta på i kyrkorna, varför de har hamnat där och vad de en gång använts till.

Böckernas ordning publicerades digitalt och finns fritt tillgänglig via stiftets webbplats under rubriken Rapporter, inventeringar, forskning. Genom extern finansiering utom projektet togs även en tryckt version fram i 650 exemplar som bland annat köpts in till samtliga församlingar i Lunds och Växjö stift.

Fortbildning

Med handledningen *Böckernas ordning* som underlag genomfördes i april och maj 2021 fem kontraktssvissa seminarier, riktade till anställda, ideella och förtroendevalda inom kyrkoorganisationen, men som även var öppna för alla med intresse för det kyrkliga kulturarvet. Bland annat deltog flera representanter för lokala hembygdsföreningar.

På grund av då rådande smittläge och restriktioner hölls seminarierna digitalt via Zoom, vilket medförde vissa begränsningar vid genomförandet. Sannolikt bidrog formatet även till att antalet deltagare blev något lägre än förväntat. En fördel med det digitala

formatet var dock att den föreläsning – *Upp ur glömskan: kyrkornas böcker som kulturarv* – som var tänkt att inleda varje seminarium, kunde spelas in i förväg och publiceras via stiftets YouTube-kanal, där den i mars 2022 hade sammanlagt 224 visningar.

Det har inte gjorts någon direkt utvärdering av fortbildningen eller vilken inverkan den har haft på arbetet ute i församlingarna, men det finns indikationer från bland annat Åkerbo församling på att arbetet med att bevara och tillgängliggöra boksamlingarna har fått högre prioritet. Även i Rimfors församling har det inletts ett arbete med att ordna och tillgängliggöra de gamla skol- och sockenbibliotek som tidigare legat nerpackade i lådor i församlingsarkivet.

Konservering

Vid sammanställningen efter inventeringen kunde det konstateras att konserveringsbehoven allmänt är stora. När fortsättningsprojektet inleddes togs därför en prioriteringslista fram med 200 objekt bland de volymer som klassats som kyrkliga inventarier (kategori I), och där konserveringsbehoven vägdes mot volymernas kulturhistoriska dignitet.

Med hänsyn till objektens antal och den begränsade projekttiden, beslöts i samråd med handläggare vid länsstyrelserna i Östergötland, Jönköping och Kalmar att ta fram något förenklade rutiner för de nödvändiga tillståndsansökningarna.

Handläggningen av tillståndsansökningarna och konserveringen, liksom själva konserveringsarbetet som genomförts vid flera olika konserverings- och bokbindarateljéer i Göteborg, Lund och Stockholm, tog dock mer tid och medel än beräknat. Ett ständigt problem har varit den skriande bristen på utbildade konserveratorer som kan åta sig denna typ av beställningsarbete. För att inte spräcka tidsplan och budget blev det därför nödvändigt att i ett tidigt skede dra ner ambitionerna för konserveringsprogrammet – både i fråga om antalet objekt och om vilka åtgärder som kunde bli aktuella. I slutändan har endast de 95 mest prioriterade objekten från hela stiftet skyddskonserverats för att göras hanterliga, och för att hejda pågående nedbrytningsprocesser. Efter avslutad konservering har samtliga objekt levererats till respektive pastorat i individuellt anpassade arkivkartonger, alla märkta i en gemensam standard med angivna löpnummer från inventeringsprotokollen.

Ytterligare ett problem som uppstod när arbetet med konserveringarna inleddes, var att huvuddelen av de aktuella objekten ännu inte hade lagts in i Sacer, det nationella digitala registret över kyrkliga inventarier. För att inte försvåra länsstyrelsernas hantering av tillståndsärendena fick registreringen, som normalt åligger församlingarna, därmed göras kontinuerligt i stiftets handläggning av konserveringsärendena.

De slutsatser som kan dras av konserveringsprogrammet är att om liknande samordningsprojekt ska genomföras i andra stift, så behöver mer tid och en högre budget avsättas. Samtidigt visar komplexiteten i handläggningen att konservering av böcker i någon större skala knappast är möjlig utan stiftsorganisationernas konkreta stöd och medverkan. Kunskapsunderlaget från inventeringarna räcker helt enkelt inte till för att församlingarna själva ska få den överblick som är nödvändig för att göra kvalificerade bedömningar och prioriteringar när det gäller konserveringsbehoven bland de kyrkliga boksamlingarna.

En annan möjlig slutsats som kan dras är att konservering framgent kanske inte ska vara högsta prioritet för arbetet med kyrkornas böcker, annat än i uppenbara akutfall. Snarare kan större grepp behöva tas i fråga om gallring, långsiktig förvaring och ordningsskapande åtgärder innan konservering kan komma i fråga, gärna i enlighet med de riktlinjer som presenteras i handledningen *Böckernas ordning*. Ett steg på vägen för att underlätta för församlingarna kunde vara att de specialister som framöver genom-

för bokinventeringar i kyrkorna, även får sköta registreringen i Sacer. Detta skulle visserligen medföra merkostnader för framtida stiftsinventeringar, men skulle samtidigt garantera att registreringen i Sacer görs skyndsamt, samt minska risken för dubbelarbete, liknande det som uppstod under handläggningen av konserveringsprogrammet.

Samarbeten för tillgängliggörande

Vid sidan av de KAE-finansierade delarna av projektet har stiftet funnits med i ett mindre antal samarbeten som på ett eller annat sätt har rört tillgängliggörandet av de kyrkliga boksamlingarna.

SweLiMuS

Swedish Liturgical Music Sources (SweLiMuS) är ett RJ-finansierat digitaliseringsprojekt, initierat av musikvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet och utfört i samarbete med Uppsala universitetsbibliotek via kulturarvsplattformen Alvin, där den långsiktiga ambitionen är att tillgängliggöra all handskriven liturgisk musik från det svenska riket mellan 1520–1820 under en gemensam webbportal.

SweLiMuS har delvis haft sin upprinnelse i bokinventeringarna i Skara stift, där det tidigt uppdagades att det fanns en hel del unika och outforskade musikhandskrifter på kyrkvindarna – inte minst genom de handskrivna noterna i *Een liten song-book til at bruka j kyrkionne* och i liturgiska handböcker från 1500-talets mitt. Under arbetets gång har Linköpings stift varit representerat i projektets referensgrupp och även bidragit med bibliografiska data för 24 tidigare okända objekt, som nu har digitaliserats och gjorts sökbara.²²²

Databas över kyrkornas böcker

Stiftet har också medverkat vid uppbyggandet av en databas vid Linköpings universitetsbibliotek, där alla kulturhistoriskt värdefulla objekt i kategori I och II som har identifierats under bokinventeringen har gjorts sökbara, med bibliografiska data och proveniensbeskrivningar. Databasen består för närvarande av i närmare 6 000 poster, men planer finns på att i sinom tid utvidga underlaget med data från andra stiftsinventeringar. Ambitionen är att på sikt möjliggöra en rikstäckande forskningsdatabas över det rika källmaterial som kyrkornas böcker utgör.²²³

Digitalisering av Östra Stenbys kyrkbibel

I samband med konserveringen av Östra Stenbys exemplar av 1541 års bibel, avsattes även externa medel för digitalisering i samarbete med Lunds universitetsbibliotek. Hela volymen, med dess unika anteckningar av Joen Petri Klint från slutet av 1500-talet, finns nu fritt tillgänglig via kulturarvsplattformen Alvin.²²⁴

Uppföljningens resultat och betydelse

Genom det nu avslutade projektet har de resultat som uppnåts genom inventeringen, och de stora bok-, kultur- och kyrkohistoriska värden som kommit upp ur glömskan under arbetets gång, kunnat tas tillvara på ett mer optimalt sätt än vad som annars hade varit fallet. Handledningen *Böckernas ordning* har kommit till användning såväl inom som utom stiftet, och i kombination med den utbildningsverksamhet som

222 Se <https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html>, hämtad 2022-04-04.

223 Se <https://ep.liu.se/databases/kyrkornas-bocker/default.aspx>, hämtad 2022-04-04.

224 Se <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A444535&dswid=7249>, hämtad 2022-04-04.

bedrivits inom ramen för projektet har medvetenheten om de kyrkliga boksamlingarna och behovet av att vårda dem ökat – kanske inte överallt, men i tillräckligt många församlingar för att det ska få betydelse för det bokliga kulturarvets bevarande och tillgängliggörande.

Även om konserveringsprogrammet bantades något under projektets lopp har en betydande del av de mest kulturhistoriskt signifikanta objekten bland kyrkornas boksamlingar kunnat göras hanterliga och möjliga att bevara för framtiden. Genom att konserveringsprogrammet inbegripit objekt från i stort sett alla stiftets pastorat har denna del av projektet även bidragit till att lokalt öka medvetenheten om boksamlingarnas kulturhistoriska betydelse.

Det som utöver detta behövs för att säkra samlingarnas fortlevnad och tillgängliggörande är sannolikt fler riktade satsningar för att lösa förvaringsfrågorna, liksom fler utvecklade samarbeten med såväl universitetsinstitutioner och aktörer inom ABM-sektorn, som med lokala hembygds- och släktforskningsföreningar. Samt och slutligen framträder behovet av att fler stift följer efter och genomför välbehövliga genomlysningar av kyrkornas boksamlingar. Måhända gömmer sig inte böckernas heliga graal på någon svensk kyrkvind, men med ett uppdaterat kunskapsunderlag kan en viktig, men alltför ofta negligerad del av det kyrkliga kulturarvet bevaras och tillgängliggöras också för kommande generationer.

Appendix: spår av kyrklig praxis i liturgiska handböcker

Handskriven ordning för avlösning vid bikt, 1500-tal

Bibliografiska data

Messan på svensko, förbettrat., [5. uppl.], Tryckt i Stockholm. Aff Amund Laurentzson. 1548.

Stockholm 1548; samtida, blindpressat skinnband; sammanbunden med *Een hand-book* (1548) och *Een liten song-book* (1553)

Proveniens: Asby kyrka
Inventerings-ID: K10402

Dokumenterad vid inventering i Ydre pastorat 2019-02-13

Kommentar

Texten, som är skriven på mässbokens bakre försättsblad, troligen någon gång under 1500-talets senare hälft, finns enligt docent Christer Pahlmblad vid CTR i Lund inte i någon samtida handbok eller ordning. Sannolikt rör det sig alltså om dokumenterad praxis: prästen i Asby – troligen Nicolaus Caroli (fl. 1525–1555), Benedictus Matthaei Stuut (fl. 1565–1571) eller Magnus Johannis (fl. 1571–1616) – har helt enkelt skrivit ner hur han brukat göra vid avlösning av konfidenter.

Strukturen och innehållet anknyter både till medeltida och reformatoriska texter, och kan antas spegla traditioner som utvecklats vid prästutbildningen i Linköpings stift och vid domskolan.

*Transkription*²²⁵

- 1 Ett sett ther man må christeliga til att seia nogrom
- 2 Syndernes förlåtelse eller afflösningh.
- 3 När man haffuer bekendt sig för en syndare, och be-
- 4 gägar nu warda tröstadh, aff thz Heliga Euangelio, ge-
- 5 nom afflösningennes hugneliga lyffte, må tå prästen
- 6 först seia offuer hono[m] thenna orden.
- 7 Herren Gud ware tig nådelig, och förlåte tigh alla
- 8 thina synder genom sin son vår frelsare Iesu[m] Chr[istu]m.
- 9 Ther effter spør han honom m[ed] få ord om hans troo
- 10 Troor tu sannerliga att vår Herre Jesus Christus
- 11 Gudz son gjorde ena fulkomliga syndabott, och be-
- 12 talning vpå Korszens galga med sin död och blodz
- 13 vtgiutlse, så vel för tig som för alla andro men-
- 14 niskiors synder, the sig til honom holla Kunde.
- 15 R, Ja. Åter spør prästen honom.
- 16 Troor thu och att iag (såsom en tjänare i Gudz

225 Docent Christer Pahlmblad (CTR, Lund) har bistått med kommentarer och korrigeringar.

17 försambling befalning, genom th[et] heligo Euangeliu[m]
18 haffuer fulla macht, att tilseia tig samma
19 syndaboot, och, vpå gudz vegna, afflösa tigh
20 aff alla tina synder. Rudit.²²⁶ Ja.
21 Sedan legger prästen handen vpå hans
22 hu[v]ud och seger, Så skee tig som tu
23 troor, och iag effter vårs Herres Jesu Christi
24 befalning, som migh betrood ärr, tilseger iag
25 tigh Gudz wenskap, och afflöser tig aff alla
26 tina synder i namn faders, och sons och
27 then helga andas. Haff fridh.

226 Troligen en felskrivning: ordet har förkortningstecken och ska rimligen vara "respondet", dvs "han svarar"

Handskriven inledning till dopakten, 1500-tal

Bibliografiska data

Een handbook, ther vihi döpelsen och annat meer christeligha förhandlas. Förbettrat och förmerat. Stocholm., [5. uppl.], Tryckt j Stocholm aff Amund Laurentzson. 1548.

Stockholm, 1548; samtida, blindpressat skinnband, sammanbunden med *Messan* på *swensko* (1548) och *Een liten song-book* (1553)

Proveniens: Järstads kyrka, ägaranteckning, troligen från 1600-talet
Inventerings-ID: K10461

Dokumenterad vid inventering i Skänninge församling 2019-04-25

Kommentar

Texten är skriven på ett blankt blad infogat i anslutning till dopritualet, troligen ganska snart efter att volymen bundits in. Formuleringarna finns inte i någon samtida tryckt handbok, utan kan i likhet med fallet ovan, antas spegla traditioner som utvecklats vid prästutbildningen vid domskolan i Linköping.

Transkription

Andra försättsbladet

Recto:

1 Käre Christi wener, thet ähr oss nu
2 allom genom guds ord wälkunnogt
3 wordet, huru ledes allor menniskior
4 Som aff Adam vthkomne ähro,
5 afflas och födas i Synd, ther med
6 wij och så wete, att huar Jesus
7 christus gudz sån wår frelsare, icke
8 hade kommit oss till wundsättning, ha-
9 dhe wi alle lika som wredenes
10 Barn, most Bliffuit ewinnerligt
11 förtappade. Mädan och tå thetta
12 Barnett så wäl som wij och alla
13 andra menniskior, ähr oreont
14 och Besmittat medh Synd, och
15 för them skuld ähr stadt wnder
16 dieffuulens wold och fördömelse.
17 Haffuer och thå thet christi stödh och
18 hielp Behoff, så wäl som wij och
19 alle andre, huilka effter han plat
20 ingom, ehudad han ähr yngre el-
21 ler äldre, (såsom oss aff schrifft-
22 ne och nogh kunnogt ähr) för weg-
23 rar. Thär före wele wij nu thet
24 giöra

Verso:

1 giöra med thetta fattiga barnet,
2 som een christeligh och broderligh
3 Kiärleeck aff oss kreffuer, nem-
4 liga, haffuat geno[m] döpelsen til
5 wår Kiära Herra och frelsare Je-
6 sum christum, Bediandes aff alt
7 hierta, att han verdigas thed så-
8 ledes Nådeliga wndfå, förlåta
9 thij²²⁷ alla synd och smitto, thet vel
10 signa, och til tröst och ~~vet~~ styrckel-
11 se med them heliga Anda rike-
12 liga Begåffua, sigh sielffua
13 sampt med gufader och then hel-
14 ga Anda til prijs, thesso fatigo
15 Barnena til saligheett, och sinne
16 christeliga försambling til hug-
17 nat och för ikielse,²²⁸ Amen

227 Troligen en felskrivning: ordet syftar på barnet och ska förmodligen utläsas som "det"

228 Ska troligen utläsas "förrikelse", alltså berikande.

Förbön för hustrur efter vigsel samt vid kyrktagning av ogifta mödrar, 1600-tal

Bibliografiska data

Handbook, ther vthi är författadt, huruledes gudztiensten medh christelige ceremonier och kyrkioseder, vthi våra svenska församlingar skal blifwa hållin och förhandladt. Förbättrat och förmeradt i Stockholm, anno 1599. och åter öfwerseedt, anno 1608., Tryckt i Stockholm, hoos Ignatium Meurer, med egen bekostning, 1671.

Stockholm 1671; samtida skinnband utan dekor

Proveniens: Ödeshögs kyrka, skänkt 1679 av Anders Jönsson Skogh

Inventerings-ID: K10441

Dokumenterad vid inventering i Mjölby församling 2019-03-26

Kommentar

Texterna, som är skrivna på försättsbladen, troligen någon gång mellan 1679 och 1693, kan antas spegla traditioner som antingen utvecklats vid prästutbildningen vid domskolan i Linköping, eller som fastslagits vid något synodalmöte i stiftet eller kontraktet.

Förbönen för ogifta mödrar återfinns i andra avskrifter, bland annat i 1614 års handbok i Kumla kyrka. Intressant i just denna text är att prästen/församlingen i sin förbön uppenbart tar på sig rollen som den ogifta moderns talesman inför den gud hon sägs ha förtörnat genom sin ”olovliga beblandelse”, och hur tydligt man pekar på Kristus som den försonande länken mellan människorna och den gammaltestamentligt oförsonliga och straffande gud som dominerar tidens kyrkliga språkbruk. Formuleringarna är klart mildare än i motsvarande bön som ingår i 1614 års handbok.²²⁹ Det är också tydligt att den handskrivna bönen utformats på ett sådant sätt att ritualen efterliknar kyrktagningen, som annars var den ärbara, gifta moderns privilegium. I någon mån kan vi alltså se hur den gängse bilden av 1600-talets stränga ortodoxi – inte minst vad gäller sexualetiken – nyanseras något genom den pastoral praktiken.

Transkription

Förbön för hustru efter vigsel

- 1 En böön när ähta Hustru ledes i Kyrkia effter wixel.
- 2 Wij tacke tig Herre Gudh Himmelske Fadher,
- 3 at tu hafwer gifwit thenna tin Tiänarinna
- 4 nådena, och låtit henne Komma i then Helga
- 5 ächtenskaps stadgan, och ther medh bewarat Hen-
- 6 ne ifrån syndh. Wij bidie tig, gif tin Helga
- 7 Anda, som henne ther uthi styrer och regerar
- 8 at hon må [ther uthi] wäl förlijkas medh sin
- 9 äckta make, ingen orsak gifwa til osämia
- 10 och wrede, vthan före itt wänligit och gudeligit
- 11 lefwerne, på thet om hon ähn icke kunde wara

229 Jfr *Handbook, Ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten, medh Christelige Ceremonier och Kyrkioseder, vthi våra Svenska Församlingar skal bliffua hållin och förhandladt*, Eskil Matzson, Stockholm 1614 fol 51v-52r.

12 vthan frestelse, at hon tå altijdh må förnimma
13 tine nådelige hielp och wälsignelse, opföda sin
14 barn effter tin hwillia, lefwa i all gudeligheet
15 med sin make, och på ändalychtenne genom
16 tin Son Jesum Christum få ena Ewiga Salig-
17 heet, Amen.
18 Sedan tager Prästen henne i hand sägandes:
19 Herren beware tin ingång och uthgång,
20 nu och til Ewig tijdh, Amen!

Förbön vid kyrktagning av ogifta mödrar:

1 En böön när oächta Qvinna ledes i
2 Kyrkia effter barn.
3 Alzmechtige Ewige Gudh, ändoch tu hafwer
4 gifwit then wällsignelse öfwer Menniskian,
5 när tu henne skapat hadhe, at hon skulle wäxa
6 till och föröka sigh, dochlijkwähl emedan thenne
7 Persohn, genom oloflig beblandelse, förr ähn
8 hon til then Hel. Ächthen skapz stadgan kommen
9 war, titt budh öfwerträdt, och tig swårligen
10 förtörnat hafwer, hwilket hon nu in för tig
11 bekiänner och aff hiertat ångrar, och beder tig
12 att tu thet för tin Sons Jesu Christi skull wär-
13 digas förlåta wille, och såsom hon tå blifwer
14 försonat med tigh, tu wille och låta henne
15 Fruchtsamma bliffwa i then Andeliga wälsignel-
16 sen, att hon må altijdh wäxa til i tin Kund-
17 skap, och här effter lefwa effter tin Hel. budh-
18 ordh ostraflig, igenom tin Son Jesum Christum
19 Amen!
20 Herren beware tin ingång och
21 uthgång, nu och til Ewig tijdh, Amen!

Referenser

Inventeringsprotokoll

Protokollsammanställning, upprättad 2020-02-06

[KyrkornasBöcker_SammanställningKategori_I-IV.xlsx], Linköpings stift
Inventeringsprotokoll från enskilda kyrkor (kyrka, pastorat och datum anges i noterna)

Arkivmaterial

Härnösands landsarkiv, Skogs kyrkoarkiv vol JI:1

Linköpings stiftsbiblioteks arkiv, Inkunabel nr 36, Handlingar rörande överförandet till Vadstena.

Databaser

Alvin: plattform för digitala samlingar och digitaliserat kulturarv

<https://www.alvin-portal.org> [hämtad 2022-04-04]

Die Matrikel der Universität Rostock

<http://matrikel.uni-rostock.de/periode/1617Mich> [hämtad 2022-04-04]

Kyrkornas böcker (Linköpings universitetsbibliotek)

<https://ep.liu.se/databases/kyrkornas-bocker/default.aspx> [hämtad 2022-04-04]

SweLiMuS (Uppsala universitet) [https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/](https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html)

[swelimus/index.html](https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html) [hämtad 2022-04-04]

Tryckta källor och urkundspublikationer

Ahnlund, Nils (red.), *Svenska riksdagsakter II:2 1617*, Norstedt, Stockholm 1954

Anjou, Christopher Ludvig & Törnwall, Johan Fredrik, *Koralbok för Svenska kyrkan*.

Reviderad upplaga utgifen af Chr. L. Anjou och J. Fr. Törnwall. Lund

C.W.K. Gleerups förlag 1882

Brenz, Johannes, *Operum reverendi et clarissimi theologi, D. Ioannis Brentii*,

Tübingen 1582

Bünting, Heinrich, *Itinerarium sacrae scripturae, thet är een reesebook, öffuer then helighe*

Schriff, Andreas Gutterwitz, Stockholm, 1588

Bünting, Heinrich, *Harmonia evangelistarum: thet är: een ganska skön och endrechtigh*

the fyra helga ewangelisters tilsammanstämmelse, Ignatius Meurer, Stockholm, 1617

Carl medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes och Wendes Konungh ... brefwewijsare och book-

tryckiare, M. Ignatius Meurer ... hafwer medh egen bekostnadt swenske Biblia in folio

aff trycket oplagdt och således igenom stoor anwändt omkostnadh, som slijke wärck

fodra, så wäl som sedan desz ringe åthgång bracht sigh i någon skuld och olägenheet ...,

[Kongl. tryckeriet], [Stockholm], 1660

Carlström, Jonas Fredrik, *Min Bekännelse, mitt Löfte och min Önskan wid Döpelse-*

Förbundets högtidliga Stadfästelse för min första Nattwardsgång den [...] och hwil-

ka jag framgent will ärhindra mig wid dylika och andra tillfällen. För Gistads

Församlings Ungdom af Jon. Fredr. Carlström, Groth och Petre, Linköping 1806

Den swenska psalmboken. Af konungen gillad och stadfästad, år 1819. Med choral-noter,

N.M. Lindh, Örebro 1823.

- Dillner, Johannes (red.), *Melodierna till svenska kyrkans psalmer, noterade med ziffror, för skolor och menigheten*, Norstedt, Stockholm 1830
- Förslag till förbättrade kyrko-sånger*, Johan Pehr Lindh, Stockholm 1814
- Förslag till kyrko-sånger, för svenska församlingen*, Catharina Elisabeth Edman, Uppsala 1793
- Haeffner, Johann Christian Friedrich, *Choral-bok. Utgifven af Joh. Christian Fredrich Haeffner, Kongl. Hof-Kapellmästare*, Carl Delén, Stockholm 1808
- Handbook, Ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten, medh Christelighe Ceremonier och Kyrkiosedher, vthi våra Swenska Församblingar skal bliffua hållin och förhandladt*, Eskil Matzson, Stockholm 1614
- Josephus, Flavius, *Flavii Josephi Judiske Historia, utaf Arnolds d'Andilli fransyska uttolckning på svenska öfversatt. Then första delen.*, Höök, Stockholm 1713
- Katalog öfver Kuddby socken-bibliotek.*, Norrköping 1890.
- Kongl. maj:ts nådiga Kungörelse, angående Årstryckets upphörande med år 1833, och allmänna Författningars kungörande, genom Svensk Författnings-Samling, från och med år 1834. Gifven Stockholms slott, den 14 december 1833*, Kongl. boktryckeriet, Stockholm 1833
- Konung Gustaf den förstes registratur 5 1528*, Stockholm 1871
- Krokus, Nicolaus (red.), *Liber cantus. In quo glorificationes, hoc est: kyrie et venite, Nec Non: sequentia ac antiphona, in summis & simplicibus Festis, atq[ue] diebus Dominicalibus usitatae, continentur. Additus est etiam cantus ecclesiasticus sive Gregorianus, qui in solennibus Ecclesiae Festivitatibus, canitur. Item: Threnodia, quibus in funerum deductionibus, utuntur. Upsaliae, excudebat Eschillus Matthiae, anno 1623.*, Eskil Mattson, Uppsala 1623
- Kyrkio-lag och ordning*, Georg Eberdt, Stockholm 1687
- Laurentius Petri, *Then svenska kyrkeordningen*, Tryckt j Stocholm aff Amund Laurentzson. Anno. Domini. M. D. LXXI., Stockholm 1571
- Liber cantus, in quo glorificationes, hoc est: kyrie et venite, nec non: sequentia ac antiphona, in summis & simplicibus festis, atq; diebus dominicalibus usitatae, continentur: additus est etiam cantus ecclesiasticus sive Gregorianus, qui in solennibus ecclesiae festivitatibus, canitur: item: Threnodia, quibus in funerum deductionibus, utuntur. Cum gratia & privilegio Regiae Majestatis*, Eskil Mattson, Uppsala 1620
- Lindström, Albert & Sandberg Fredrik (red), *Svenska psalmboken jemte de af J. C. F. Häffner utgifne koralerna till alla den Svenska kyrkans psalmer samt messan*, Frölén & comp., Stockholm 1892
- Luther, Martin, *Supputatio annorum mundi: Emendata. D.M.Lutheri*, Georg Rhau, Wittenberg 1545
- Luther, Martin, *Enarrationes Seu Postillae Martini Lutheri maiores*, Basel 1546
- Luther, Martin, *D. Martini Lutheri Catechismus then större*, Ignatius Meurer, Stockholm 1667
- Musiken till svenska mässan: bilaga till svenska kyrkans handbok*, Abr. Lundquist, Stockholm 1896
- Osiander, Lucas, *Then Christelige Kyrkiones Historia*, Erik Scroderus, Stockholm 1635
- Paulinus Gothus, Laurentius, L. Paulini Gothi, *Thesaurus catecheticus tam theoreticus, quam practicus. Thet är, Gyldene clenodium, thervtinnan catechismi, bådhe läras och öfningz grundtliga förklarning ... författas.*, Johannes Barkenius, Strängnäs 1631
- Petrus Laurentii, *Christeligh Vthlägning öffuer the Epistlar och Euangelia, som j vårt Fädhernesland Sverige, aff församlingenes Lärare och förmän förordnadhe äro*, Stockholm 1609

Rudbeckius, Petrus Johannis (red.), *Enchiridion eller then swenska psalmboken, samt andra wanligha handböcker: flitigt öfversedt och corrigerat, såsom ock medh många nödhörffiga stycker förbättrat och förmerat. Aff M. Petro Joh. Rudbeckio N. studio suo & sumptibus capituli* [Elektronisk resurs], Arosiæ tryckt aff Oloff Oloffsson, anno 1627, Västerås 1627, exemplar i Kungliga biblioteket, F 1700:848, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2515186> [hämtad 2022-03-24]

Svenska Mässan med därtil hörande svar och sånger, fyrstämmigt satte uti Konungens höga närvaro Wid högtidligheter i Kongl. Slotts Capellet Uppförde 1799, kungl. privilegierade nottryckeriet, Stockholm 1799

Svensk författningssamling 1842:19

Then Swenska Psalm-Boken. Medh the stycker som ther til höra, och på föliande bladh upteknade finnas, Vppå Kongl. Maj:tz: Nädigste befallning, Åhr M DC XCV Öfversedd och nödtorfteligen förbättrad. Joh. Jacob Genath, Stockholm 1697

Then Swenska Psalm-Boken, Märta Junbeck-Falck, Jönköping 1733

Af then swenska prof-psalmboken, som, efter hans kongl. maj:ts nädigsta befallning, bör utgifwas, Lorens Ludvig Grefing/Johan Georg Lange, Stockholm 1765–1767

Then Swenska Psalm-Boken, Med the stycker som ther til höra, och på följande sida upteknade finnas; Uppå Kongl. Maj:ts Nädigsta befallning, År M DC XCV Öfversedd och nödtorfteligen förbättrad, Carl Stolpe, Stockholm 1774

Ödmann, Samuel, *Försök till kyrko-sånger, af Samuel Ödmann, Johan Fr. Edman,* Uppsala 1798

Publicerad litteratur

Alenius, Hanna, ”Wi anhålla, att få begagna våra förfäders lärdom och underwisning, af våra Gamla Psalmer.’ Visitationshandlingarnas vittnesbörd om motståndet mot 1819 års psalmbok i övre Norrland under perioden 1819–1903”, opublicerad masteruppsats, Institutionen för kultur och samhälle, Linköpings universitet 2020

Bergquist, Lena, *Skol- och kyrkomusik i Västerås 1620–1750: musikutövning vid Rudbeckianska skolan*, opublicerad CD-uppsats, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala 1991

Luttu, Gisela, ”Musikorganisation och musikutövning i Linköpings skola, kyrka och stad 1611–1724”, opublicerad trebetygsuppsats, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala 1968/Centrum för musikpedagogisk forskning (MPC) vid Kungl. Musikhögskolan 1993

Romæus Bertelman, Lisa, ”Bröd och böcker: Från mjölnardotter till bokbindaränka: Catharina Hööks liv i stormaktstidens slutskede”, opublicerat examensarbete, Bibliotekshögskolan, Borås 1998

Stenback, Fanny, *Kyrkornas böcker. En inventering av böcker i Skara stift 2014–2015*, slutrapport, Skara stift [u.o; u.å.]

Stenback, Fanny, *Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016–2017*, slutrapport, Strängnäs stift [u.o; u.å.]

Publicerad litteratur

Bengtsson, Bengt, *Tillkomsten av Carl XII:s Biblia, thet är all then Heliga skrift på swensko; efter konung Carl then tolfies befallning medh förriga editioner jämförd: ett tvåhundraftioårsminne*, Bröderna Lagerström, Stockholm 1955

Berntson, Martin *Kättarland: en bok om reformationen i Sverige*, Artos, Skellefteå 2017

- Bexell, Oloph, "När vardagslivet profanerade gudstjänsten. Kyrkomötesdebatten om kungörelseläsningen i högmässan" i Kajsa Ahlstrand & Stephan Borgehammar (red), *Gudstjänst och vardag: Årsbok för Svenskt gudstjänstliv vol 84*, Artos & Norma, Skellefteå 2009 s. 28-32;
- Bohlin, Folke, "Johann Christian Friedrich Hæffner", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 17, 1967-1969, urn:sbl:13474 [hämtad 2022-04-04]
- Brilkman, Kajsa, *Undersåten som förstod: den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*, Artos, Skellefteå 2013
- Brunius, Jan, *Uppsala stifts herdaminne: 1527–1593*, Stiftshistoriska kommittén i Uppsala, Uppsala 2017
- Burius, Anders, "Ericus B Schroderus", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 31, 2000–2002, urn:sbl:6397 [hämtad 2022-04-04]
- Burton, Nina, *Gutenberggalaxens nova: en essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2016
- Cameron, Euan, "Primitivism, Patristics, and Polemic in Protestant Visions of Early Christianity", i Katherine Van Liere, Simon Ditchfield & Howard P Louthan (red.), *Sacred History: Uses of the Christian Past in the Renaissance World*, Oxford University Press, Oxford 2012
- Carlsson, Carl Henrik, "Släkten Burman i svenskt biografiskt lexikon – en släkt eller två? – eller tre?" i *Individ och historia: studier tillägnade Hans Gillingstam 22 februari 1990*, [Svenskt biografiskt lexikon], [Stockholm] 1989
- Carlsson, Sten, "C F E Emil Key", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, 1975-1977, urn:sbl:11454 [hämtad 2022-04-04]
- Collijn, Isak, *Katalog öfver Linköpings Stifts- och Läroverksbiblioteks inkunabler*, Uppsala 1909
- Collijn, Isak, "Petrus Michaelis Ostrogothus och Petrus Michaelis Stockholmsensis", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* Årgång XVI. 1929
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600 2 1530-1582*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1927–1931
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600 3 1583-1599*, Svenska litteratursällsk., Uppsala, 1932–1933
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600 1 1478-1530*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1934–1938
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi 1600-talet: bidrag till en bibliografisk förteckning*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1942–1946
- Czaika, Otfried, *Then svenska psalmeboken 1582: utgåva med inledande kommentarer*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2016
- Czaika, Otfried, "A Vast and Unfamiliar Field: Swedish Hymnals and Hymn-Printing in the Sixteenth Century" i Maria Schildt, Mattias Lundberg & Jonas Lundblad (red.), *Celebrating Lutheran Music: Scholarly Perspectives at the Quincentenary*, Uppsala 2019
- Czaika, Otfried, *Några wijsor om Antichristum [1536] samt handskrivna tillägg: utgåva med inledande kommentarer*, Skara stiftshistoriska sällskap [Skara] 2019
- Duyckinck, George Long, *The Life of Jeremy Taylor, Bishop of Down, Connor, and Dromore*, New York 1860
- Edgren, Henrik, "Folkskolan och grundskolan" i Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: en introduktion*, 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2015
- Ekedahl, Nils, *Det svenska Israel: myt och retorik i Haquin Spegels predikokost*, Gidlund, Uppsala 1999

- Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne D. 2*, Wahlström & Låstbom, Upsala, 1843
- Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne D. 3*, Wahlström & Låstbom, Upsala 1845
- Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, N.L.B, London 1976
- Ferm, Olle, *Olaus Petri och Heliga Birgitta: synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige*, Sällskapet Runica et mediævalia, Stockholm 2007
- Gordon, Bruce, "German Bibles outside the Lutheran movement", Euan Cameron (red.), *New Cambridge History of the Bible. Volume 3, From 1450 to 1750*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016
- Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur: Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stadshistoriska institutet, Stockholm 1989
- Gustafsson, Sofia, *Järtecken: Joen Petri Klint och 1500-talets vidunderliga lutherdom*, Nordic Academic Press, Lund 2018
- Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Makadam, Göteborg, 2015
- Hassler, Ove, "Trettiofem år som boksamlare", *Bokvännen* 1:1967
- Hedberg, Arvid, *Stockholms bokbindare 1460–1880: anteckningar. Bd 1 Tiden från 1460 till omkring 1700*, Nordiska museet, Stockholm 1949
- Hellström, Gunnar, *Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift: biografisk matrikel*, Stockholms kommunförvaltning, Stockholm 1951
- Hellström, Olle, "Laurentius Petri", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 22, 1977–1979, urn:sbl:11080 [hämtad 2022-04-04]
- Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid*, Ny uppl., Bonnier, Stockholm 1906
- Håhl, Johan Isaac, *Linköpings stifts herdaminne D. 2*, Östlund & Berling, Norrköping 1846
- Håkansson, Håkan, *Vid tidens ände: om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand*, Makadam, Göteborg 2014
- Johansson, Herbert, "Biblar och andra böcker i kyrkor inom Växjö stift 1650–85", i *Från Småland och Hellas: studier tillägnade Bror Olsson* 6/8 1959, Allhem, Malmö 1959
- Kjellgren, Martin. *Taming the Prophets: Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden*, Sekel, Lund 2011
- Kjellgren, Martin, "Bokmarknadens materialitet. Mediarevolution och boklig kultur i 1500-talets Sverige" i Stefan Nyzell & Susan Lindholm (red.), *Människor, mening och motstånd: en vänbok till professor Mats Greiff*, Malmö universitet, Malmö 2020
- Kjellgren, Martin, *Böckernas ordning: Om hantering av kyrkliga boksamlingar*, Linköpings stifts kyrkobeskrivningskommitté, Linköping 2020
- Kjellgren, Martin, "... med våta ögon och suckande hjärtan": Kyrkoherde Jonas Magnis bokanteckningar i Hults kyrka (1658)", *Historisk tidskrift* 2021:4
- Kjollerström, Sven, "Laurentius Petris kyrkoordning 1571–1971", i dens. (red), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Håkan Ohlsson, Lund 1971
- Klemming, G.E. & Nordin, J.G., *Svensk boktryckerihistoria 1483-1883*, Norstedt, Stockholm 1883

- Lenhammar, Harry, "Själaskatt och Himmelsk kärlekskyss – 1700-talets andaktslitteratur", i Tegborg & Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5*, Verbum, Stockholm 2000
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria 2 Stormaktstiden*, Norstedt, Stockholm 1975
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria 3 Frihetstiden*, Norstedt, Stockholm 1978
- Lundström, Herman, *Laurentius Paulinus Gothus, hans lif och verksamhet. 1–2, (1565–1637)*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1893
- Modéer, Kjell Å, *Historiska rättskällor i konflikt: en introduktion i rättshistoria*, Santérus, Stockholm 2010
- Montgomery, Ingun, "...enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundval till ett ... varachtigt regemente-", i Göran Inger (red.), *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*, Nerenius & Santérus, Stockholm 1984
- Montgomery, Ingun, "Kungligt envælde och kyrklig uniformitet", i Tegborg & Montgomery (red.) *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, Verbum, Stockholm 2002
- Möller, Håkan (red.), *Den gamla psalmboken: ett urval ur 1695, 1819 och 1937 års psalmböcker*, Svenska akademien & Atlantis, Stockholm 2001
- Mörner, Magnus, "Schering Rosenhane", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 30, 1998–2000, urn:sbl:6933 [hämtad 2022-04-04]
- Nordin, Jonas, "Bokrov under Sveriges stormaktstid", i *Svenska krigsbyten ur Victor von Stedingks bokbandssamling*, katalog 85, Centralantikariatet, Stockholm 2020
- Norlind, Tobias, *Latinska skolsånger i Sverige och Finland*, Lund 1909
- Odén, Klas, *Östgötars minne: biografiska anteckningar om studerande östgötar i Uppsala 1595–1900*, Stockholm 1902
- Olsson, Bror, "Erlandus Brodderi Dryselius", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 11, 1945, urn:sbl:17668 [hämtad 2022-04-04]
- Pahlmblad, Christer, "Gudstjänstliv och gudstjänstbruk i 1600-talets Sverige", i Tegborg & Montgomery (red.), *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, Verbum, Stockholm 2002
- Persson, Bodil, "Vårt umgänge med mikrober" i Gunnar Broberg (red.), *Til at studera läkedom: tio studier i svensk medicinshistoria*, Sekel, Lund 2008
- Pettegree, Andrew, "The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe", i Flavia Bruni & Andrew Pettegree (red.), *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, Leiden 2016
- Piltz, Anders, "Örat tar över. Trons avmaterialisering på 1500-talet", i Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Dofien av rykande veckor: reformationen ur folkets perspektiv*, Artos & Norma bokförlag, Skellefteå 2016
- Reissinger, K., *Documente zur Geschichte der humanistischen Schulen im Gebiete der Bayerischen Pfalz. Mit historischer Einleitung*, Berlin, 1910–1911
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Nordic Academic Press, Lund 2001
- Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. 4, Antikvitetsarkivet, 1*, Stockholm 1935
- Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia D. 1*, Norstedt, Stockholm 1923
- Schück, Herman, "Johannes Magni", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 20, 1973–1975, urn:sbl:12114 [hämtad 2022-04-04]
- Sjökvist, Peter, "Litterära krigsbyten i Uppsala och deras användning", *Lychnos* 2020
- Sjökvist, Peter, "Litterära krigsbytenas öden i Sverige", *Biblis* 89 2020
- Tegborg, Lennart & Andrén, Åke (red.), *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid*, Verbum, Stockholm 1999

- Tegborg, Lennart & Montgomery, Ingun (red.), *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, Verbum, Stockholm 2002
- Tegborg, Lennart & Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5 Individualismens och upplysningens tid*, Verbum, Stockholm 2000
- Tegborg, Lennart & Jarlert, Anders (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6 Romantikens och liberalismens tid*, Verbum, Stockholm 2001
- Tegborg, Lennart & Bexell, Oloph (red.), *Sveriges kyrkohistoria 7 Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Verbum, Stockholm 2003
- Tegborg, Lennart & Brohed, Ingmar, *Sveriges kyrkohistoria 8 Religionsfrihetens och ekumenikens tid*, Verbum, Stockholm 2005
- Törnqvist, Rolf, "Oppositionen mot 1819 års psalmbok" i Christer Ahlberger och Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*, Humanistiska fakulteten, Göteborg 1993
- Undorf, Wolfgang, *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525*, Brill Nijhoff, Leiden 2014
- Walde, Otto, *Storhetstidens litterära krigsbyten: en kulturhistorisk-bibliografisk studie*, 1–2, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1916–1920
- Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel & Meurling, Erik, *Linköpings stifts herdaminne D. 1*, Linköping 1915
- Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel & Meurling, Erik, *Linköpings stifts herdaminne D. 2*, Linköping 1917
- Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 3*, Linköping 1919
- Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel & Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 4*, Linköping 1932
- Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel & Meurling, *Linköpings stifts herdaminne D. 5*, Linköping 1943
- Wiberg, Albert, "Olof Åhlströms musiktryckeri: dess uppkomst och verksamhet under den gustavianska tiden", *Svensk tidskrift för musikkforskning*, Stockholm 1949
- Åhlén, Bengt & Åhlén, Agneta, *Censur och tryckfrihet: farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, Ordfront, Stockholm 2003
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Sekel, Lund 2007

Upp ur glömskan

Antikvarisk inventering av kyrkornas
boksamlingar i Linköpings stift 2018–2021
Slutrapport

Martin Kjellgren